

בין שתי דרכים

אלתרמן במחלוקת ההיסטורית על תפקיד היודנראט

עבודת גמר לקורס "זיכרון השואה בישראל"

מוגשת לד"ר גליה חלד

שם התלמיד: אורי הייטנר 57948002

מכון שכטר

אוגוסט 2010

א. מבוא

המשורר נתן אלתרמן, היה הרבה יותר מאמן השירה. מעמדו הציבורי היה של מנהיג, מורה של דור, מעצב דרך, אדמו"ר. אחרי ביאליק, הוא היה בעל מעמד של המשורר הלאומי. לא פחות מהשירה הפיוטית, גרמו לכך "שירי העט והעיתון" שלו, כהגדרתו – השירים שפרסם לאורך השנים ב"טור השביעי"; שיר שבועי שבו הגיב מעל דפי עיתון "דבר" על אירועי היום והשעה. בשיריו אליו היה נושא דברו של הדור, אך גם מטיף ומוכיח. הוא היה למוסד¹.

הדור שראה באלתרמן את מורו ומעצב דרכו, הוא "דור תש"ח", דור הפלמ"ח" או "דור הצבר". כך, למשל, כתבו עליו שניים מהיוצרים המרכזיים של הדור: המשורר חיים גורי והסופר משה שמיר. חיים גורי מתאר את פגישתו הראשונה עם שירתו של אלתרמן – הספר "כוכבים בחוץ", כאחד המאורעות המכוננים והמעצבים בחייו: "הייתי כבן חמש-עשרה. כבר אינני זוכר כמה זמן עיינתי עיון ראשון, מדופדף וחופז, בספר הכרוך בכריכת בד אפורה-כחלחלה. אני זוכר שהערב ירד חמים ולח על עירנו. וכך גם הגעתי באחת השעות אל 'חיוך ראשון'... אני מספר על ההתרשמות הראשונה, על הגילוי. אחר כך מדובר בווריאציות על הנושא, באינספור דברי פרשנות שקראתי ושמעתי. אני עוסק בפגישה האחת ההיא עם הספר הזה החתום, הסמוי והחשך, המסרב להתפענח עד תום ונשאר באותו מסתורין העתיד ללוותו. הפגישה הראשונה ההיא. לא שיר אהבה. הוא היה שונה מכל שירי האהבה למיניהם שכבר קראתי. אולי שיר אהבת האהבה, באימתה, בכוחה השב והזוכר, בקשרי קשריה האזיקיים ונדרי סיוטיה. סתום ורחוק ולא אחוז בגופים גם לאחר שנים רבות. כרעל או כשיקוי חלחל בי החיוך הראשון החידתי הזה, כאיזה מבוא מטפיזי להתמכרות רודפת ורתועה מגעת, ללבדיות כפייתית, לא מכאנית... זה לא היה דומה לשום שירה שקראתי לפני כן, לא בבית הספר ולא בפגישות מקריות עם שירים ראו אור בחוברות, בדפים הספרותיים בסוף השבוע... טעם עז וחרף של אחרות גם משהו מפחיד... אני רק זוכר מאז את השיר הקסום הזה בזרימתו המאגית, הרומנטית, באותה חריזה מהפנטת, באותם ייסורים שהיו שם איכשהו לניסוח אלגנטי, כולא רעמים"². עדות על מעמדו של אלתרמן בעיני דור תש"ח, ניתן למצוא בדבריו

¹ אורה באומגרטרן, קווים בהתפתחות ביקורת אלתרמן, בתוך – אורה באומגרטרן (עורכת), נתן אלתרמן – מבחר מאמרים על שירתו, עם עובד בשיתוף קרן תל אביב לספרות ולאמנות, תל אביב, תשל"א 1971.

² חיים גורי, עם השירה והזמן דפים מאוטוביוגרפיה ספרותית, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, ירושלים תשס"ז. כרך ראשון, עמ' 38-40. להלן – גורי.

של גורי אודות ספרו של אלתרמן "שיר היונה", האפופיאה של מלחמת השחרור, שהתקבל בשלילה בברנג'ה הספרותית ובביקורת: "הוא לא יכול היה לכתוב עוד ספר 'שמחת עניים'. אף שהפיתוי היה אולי חזק מהנוצר. אני חושב שהשירה העברית הייתה מצטערת על עריקתו של משורר כזה מההתמודדות הזאת, הייתה רואה בכך עלבון לעצמה, פיחות וצמצום. הוא היה חייב לכתוב את הספר הזה"³.

ומשה שמיר כתב: "מאז ביאליק, לא היה לנו משורר כאלתרמן, שבמידה כזאת ובהתמדה כזאת משמש גורם מתערב, משפיע ולא פעם מכריע בשאלות ציבור ומדינה, חברה ומוסר... הוא אבן פינה"⁴. "דור שלם של משוררים ומספרים צעירים חי ויצר בצל שירתו של בעל 'כוכבים בחוץ'..."⁵. "אני משווה את דמותו לנגדי, לאחר כל השנים הרבות – המעטות הללו, אני רואה את דמות הידיד החכם, המורה הנלבב, האיש החזק-חלש הזה, ואני רואה אותו, באמת, אחד בכל ריבוי פניו – איש מתגבר. מתגבר – מפזמוני בימת הבידור אל שירי 'הטור השביעי', מצהלת האביב המתפרע של 'כוכבים בחוץ' אל חומרת יום הקרב וליל החשבון של 'שמחת עניים'; מתגבר – מן האני המיטלטל בדרכי עולם לבקש את עצמו – אל האתה, אחי, ואתם בני-עמי, שבהם מצא את עצמו מתגבר – ונשאר אחד ואמיתי – מן הנעלסות הבוהמית, מקטורת השיכרון של אופקים רחוקים – אל המדורה העשנה של חבורת הלוחמים; מתגבר מחוצות הכרך ומסמטאות הפרוור – אל נופי הר ומרחבי מדבר; מתגבר – מהיות צופה נתיבות אל היות מורה הדרך"⁶.

משה שמיר וחיים גורי הם דובריו המובהקים של "דור הפלמ"ח". דור זה מאופיין בארצישראליות שלו – הלעומתית לגלותיות; דור זקוף קומה, מתריס, לוחם, משוחרר מתסביכי הגלות. האנטיתזה לתדמית של מקביליו, בני דורו בשואה, אלו שהודבק להם הכינוי הנורא "סבונים". שמיר וגורי אחראים לשורות שפורשו כהתגלמות מהותו הזאת של הדור וסמל למהות זו, אף ששניהם – כל חייהם, הסתייגו שוב ושוב מהפרשנות שקיבלו השורות

³ שם, ע' 91.

⁴ משה שמיר, ענין אישי – עם 35 משוררים, עם עובד, תל-אביב 1987. ע' 131.

⁵ שם, ע' 167.

⁶ משה שמיר, נתן אלתרמן – המשורר כמנהיג, הוצאת דביר, ישראל, תשמ"ח / 1988. מתוך הכריכה האחורית של הספר. ההדגשות – במקור.

הללו – "יפי הבלורית והתואר" משירו של גורי "הרעות" ו"אליק נולד מהים", המשפט הפותח את ספרו של שמיר "במו ידיו – פרקי אליק"⁷.

דור הפלמ"ח והמתחרות בא"י, העריץ את מורדי הגטאות וראה בהם שותפים לדרך, והתייחס בהסתייגות רבה להמון היהודים בשואה. היחס ליודנראט, מועצת הגטו, היה יחס שלילי ביותר, כאל התגלמות השלילה בגלותיות – ההתרפסות, החולשה, חוסר הכבוד הלאומי.

בעבודה זו, אציג את הגישה המפתיעה, החריגה מאוד בנוף הציבורי של שנות החמישים, של נתן אלתרמן בנושא היהודים בשואה, ובפרט בנושא היודנראט. דווקא אלתרמן, המורה של דור תש"ח, שגם חניכי תנועות הנוער הציוניות בגולה – מחוללי מרד הגטאות, ראו בו ובשירתו את ההשראה לקריאת התגר והמרד שלהם, כפי שאראה בהמשך העבודה, נקט גישה הפוכה לזו שהייתה מקובלת בארץ, על הימין ועל השמאל. הוא התייחס בהערכה רבה לדרך היודנראט, לצד הערצתו לדרכם של המורדים, ואף אמר שאילו הוא היה שם, הוא היה בצד של היודנראט.

את העבודה אפתח בהצגת הרקע לכתיבתו של אלתרמן בנדון – יחס הצברים הישראליים ליודנראט בשנות החמישים. נקודת המוצא תהיה פרשת קסטנר.

ב. היודנראט בעיני דור הצברים

ישראל קסטנר, מנהיג ציוני בכיר בהונגריה והדמות המרכזית בוועד העזרה וההצלה בכודפשט⁸ בתקופת השואה, ניהל מו"מ עם הנאצים על הצלת יהודים תמורת סיוע בעסקה שקיבלה את הכינוי "סחורה תמורת דם". הוא הצליח להציל 1,684 יהודים ב"רכבת קסטנר".

---

⁷ משה שמיר, במו ידיו (פרקי אליק), ספריית הפועלים – הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, רמת גן, תש"ל 1970. ע' 11.

⁸ קסטנר לא היה חבר ביודנראט, אלא פעיל בוועד ההצלה, אולם בעיני הוא הסמל של הניסיון להציל יהודים באמצעות שתדלנות ומו"מ עם הנאצים, בדומה ליודנראטים, ובאמצעות הדברים שנאמרו במשפט, ניתן להבין את הגישה המקובלת בשנות החמישים גם כלפי היודנראט.

בשנות החמישים המוקדמות, הוציא מלכיאל גרינוולד, קשיש יהודי יוצא הונגריה, שמתואר לרוב כ"תמהוני", עלונים אותם הפיץ בדואר לרשימת תפוצה רחבה, ובהם הרבה להאשים את קסטנר, באותם ימים – דובר משרד התחבורה ומועמד לכנסת מטעם מפא"י, בשיתוף פעולה עם הנאצים. בהיות קסטנר עובד ציבור, החליט היועץ המשפטי לממשלה חיים כהן להגיש תביעת דיבה נגד גרינוולד. המשפט היה למעין משפט ציבורי נגד קסטנר ונגד ההנהגה הציונית, נגד מו"מ עם הנאצים במקום מרד בהם, נגד דרך היודנראט. שופט בית המשפט המחוזי בנימין הלוי זיכה את גרינוולד וקבע ש"קסטנר מכר את נשמתו לשטן" – משפט שעורר סערה ציבורית קשה. המדינה ערערה על פסק הדין. בית המשפט העליון קיבל את הערעור, ולמעשה "זיכה" את קסטנר. קסטנר עצמו לא זכה להיות עד לקבלת הערעור. הוא נרצח ב-15.3.57.

מי שהפך את המשפט ממשפט דיבה נגד גרינוולד למשפט ציבורי כזה, היה פרקליטו של גרינוולד שמואל תמיר, פרקליט צעיר ומבריק, בעל כושר רטורי יוצא דופן, ממפקדי האצ"ל בירושלים ומהמנהיגים הצעירים של תנועת החירות, לימים – שר המשפטים בממשלת ישראל.

תמיר ראה עצמו כנציגו של דור צברי צעיר הקורא תגר על המנהיגות הישנה והמנוונת של התנועה הציונית, שהיא גם מנהיגות המדינה באותן שנים.

להלן כמה ציטוטים מן הדברים שאמר תמיר במשפט:

"אני מתכוון להוכיח שהנאשם התחיל את פעילותו בשיטת נפסדות עם מגמות אמביציוניות חולניות... ושהוא היה חלק משיטה הרסנית בה נקטו אז לא רק הוא, אלא מוסדות יהודיים רבים, בהם הסוכנות והג'וינט, שהשתיקה את השואה, מנעה התנגדות וסייעה במישרין לגרמנים, אם כי ללא רצון להשמדה⁹. ... גבאי הסוכנות מחוננים בחוש מסחרי מפותח. הקברנים של הציונות המדינית יודעים לא רק לקבור את המת. הם יודעים גם לנצלו לשם מגביות ומפעלים. הם אינם נרתעים אפילו לסחור בדם אחים, אשר נלחמים את מלחמת

⁹ יחיעם וייץ, האיש שנרצח פעמיים – חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, הוצאת כתר – ספריית זגגי, ירושלים, 1995, ע' 133. להלן – וייץ.

היאווש שלהם בין כותלי הגטאות שבגלות פולין¹⁰. תמיר התייחס ישירות לשיטת היודנראט: "קח לך אחד מבני אויביך, והתחל לשחק איתו משחק אשר בו הוא יישאר ראש לעם האויב, הוא יישאר המנהיג. הוא יוכל להצביע בפני בני עמו על הישגים, הוא יוכל להראות על הצלחות, על תמורות. אולם במחיר ההצלחות האלה רוצץ את גולגולותיהם"¹¹.

מי שהתייצב לצדו של תמיר בצורה מובהקת היה השבועון "העולם הזה". אורי אבנרי, עורך העיתון, גייס את עיתונו כעיתון לוחם נגד קסטנר, שייצג בעיניו את הממסד המפא"י והסוכנותי אותו הוא תיעב, בעוד תמיר היה בעיניו סמל הצבר העברי. אורי אבנרי, יליד גרמניה שעלה לא"י בילדותו, אך לא הצליח להשתחרר כל ימיו מן המבטא היקי, העצים את מיתוס הצבר וניסה להציג את עיתונו כמייצגו של דור¹². המאבק בין שמואל תמיר, פרקליט ישראלי צעיר לבין ישראל קסטנר, עסקן יהודי מבודפשט, שיקף בעיני אבנרי את המאבק בין הישראליות לגלותיות. הישראליות העברית הייתה בעיניו נעורים, זקיפות קומה ומרי; הגלותיות היהודית הייתה זקנה, כנועה ומתרפסת¹³. "העולם הזה" ליווה באופן קבוע ובהרחבה את המשפט, העניק במה יוצאת דופן בהיקפה לעו"ד תמיר ואף הקדיש לו את כתבת "איש השנה" לשנת תשט"ו. כתבה שהשתרעה לאורך כמעט גיליון שלם, והיא מבטאת ממש פולחן אישיות לעו"ד הצעיר. שנים מאוחר יותר, שעה שהידידות בין אבנרי לתמיר הייתה לשנאה הדדית יוקדת, טען אבנרי שרוב המאמרים על המשפט שפורסמו בשבועונו נכתבו למעשה בידי תמיר; גם חלק מהשבחים על תמיר שפרסם "העולם הזה" על תמיר חיבר תמיר עצמו, טען אבנרי¹⁴. אופן הסיקור של העולם הזה הציג באופן ברור דיכוטומיה בין הצבר לבין העסקן הגלותי, היודנראטי. מורדי הגטאות הוצגו כמעין שלוחה של הצבר העברי בגולה, יוצאים מן הכלל המעידים על הכלל.

"העולם הזה" היה עיתון פופולארי ובעל השפעה על הדור הצעיר, והיה לו תפקיד מכריע בדה-לגיטימציה לקסטנר ולמה שהוא מייצג. כך תיאר יחיעם וייץ, הביוגרף של קסטנר, את

¹⁰ שם, ע' 228.

¹¹ שם, ע' 229.

¹² על סוגיית "תסביך הצבר" של אורי אבנרי כתבתי בהרחבה בעבודותי: אורי הייטנר, אורי אבנרי, האוניברסיטה העברית – המחלקה למדע המדינה, אוקטובר 1993. אורי הייטנר, אורי אבנרי והתנועה הכנענית – קרבה רעיונית ואנטיפתייה הדדית, מכון שכטר, יולי 2009.

¹³ תום שגב, המיליון השביעי – הישראלים והשואה, בית הוצאת כתר / הוצאת ספרים דומינו, ירושלים, 1992.

(הדפסה רביעית), ע' 263.

¹⁴ שם, ע' 262.

תפקידו של "העולם הזה" בפרשה: "לא רק האיש נגרר אל הבמה: עימו נגרר עברו הקרוב של העם, שממנו נמלטו כולם כמפני אש. מסך השכחה, שמאחוריו הסתתרו הן הבוגדים והן המצילים, הן הקדושים והן הפושעים, נקרע - מישהו הזיז אותו הצדה ביד גסה, כמעט במקרה. יועץ משפטי החסר כל הבנה ציבורית, תחב לידיו סכין. עורך דין צעיר ומזהיר נטל את הסכין וחתך את הבד לגזרים'. ומה שנתגלה מביין קרעי המסך עלה על כל דמיון. לעיני הצופים הנדהמים, 'שישבו באולם כמוכי היפנוזה, נתגלתה תמונה מרתקת באימתה, עלילה שנראתה כאילו נלקחה מתוך יצירותיו של סופר פרוורסי שמקומו בבית משוגעים'. זאת הייתה, לדעת השבועון, תמציתה של 'פרשת קסטנר'.

חשיבותו העיקרית של המשפט אינה היסטורית אלא אקטואלית. עיקר המאבק בין קסטנר לתמיר נסוב על עיצוב פניה העתידית של מדינת ישראל. קסטנר, כמפא"י וכראשי הסוכנות שהפכו לראשי המדינה, מייצג את הגלות ואת השתדלנות הגלותית. הארכיטיפוס המבטא את דרכם ומהותם הוא מרדכי היהודי, 'גיבור אותו ספר תנ"כי אשר נולד בגולת פרס', שנלחם ברוע הגזירה לא באמצעות מרד או התגוננות, אלא בדרכי שתדלנות ו'הודות לנערה יהודייה שמצאה חן בעיני הפריץ והמסה את לבו כטוב לבו ביין'. קסטנר, כאדם וכתופעה, מסמל אפוא את העבר.

היפוכם של קסטנר – ושל מרדכי – הוא יהודה המכבי, 'האיש שקם, מרד, לחם ושיחרר'; 'שתדלני הגטו' היו ניגודם המוחלט של 'גיבורי ספר יהושע, שמואל ושופטים, הגיבורים והמדינאים של עם חופשי'. ממשיכי דרכם של גיבורי המקרא הם הנערים העבריים שבגופם ובדמם תיקנו את משגי ההנהגה הגלותית הכושלת ודחקו אותה 'כמעט בעל כורחה, למלחמת שחרור'. הם שהגישו לעם את מדינתו על מגש של כסף, אולם מאז אותם ימים נוראי-הוד, שבהם 'היה נדמה כי נפתח דף חדש בתולדות הארץ ... חזרה המדינה לדרך הסלולה של מרדכי היהודי'. דרך זו הביאה אותה ל'התרוצצות שתלדנית במשרדי הממשלה האמריקאית' שהביאה לכך שביטחון המדינה ואפילו עצם קיומה הותנו, במידה מכרעת, בחסדי זרים. לכן, מעבר לכל היסק היסטורי, אפשר ללמוד מפרשה זו 'מה סופו של קיבוץ הסומך על שתלדנות'. לכן אפשר ללמוד ממנו על שתי הדרכים המנוגדות שעל החברה הישראלית

להכריע ביניהן: 'שתדלנות בפני השלטון הזר הנסתר, הקיים עדיין בארץ, או ניסיונו של עם ריבוני ליטול את גורלו לידיו, ללחום את מלחמת קיומו בעצמו'¹⁵.

פסק הדין שכתב השופט בנימין הלוי היה חד משמעי – הוא קיבל את הנראטיב של שמואל תמיר ושפט לחומרה את קסטנר האיש, ש"מכר את נשמתו לשטן", ובעצם את כל מה שהוא ייצג – דרך ההצלה באמצעות שתדלנות, דרך היודנראטים והעסקנים בגולה. "תכנית ההשמדה" הוא כתב בפסק הדין, "הייתה זקוקה מצד אחד לשיתוף פעולה מקסימאלי (ביודעין או בלא יודעין) של היהודים – ומכאן המאמצים המרובים להוליך שולל, לפתות ושחד את מנהיגי היהודים; מצד שני יכלה תוכנית מסוג זה להתערער על ידי אזהרת ההמונים מפני הסכנה האמיתית, ארגונם להתנגדות פעילה או סבילה, בריחה מאורגנת מהגטאות, חבלה בפסי הרכבת, העוברים את הונגריה והקרפטים בדרך לאושוויץ, וכל פעולת התנגדות או הפרעה אחרת – ומכאן החשש המיוחד מפני הציונים ותשומת הלב היתירה שהוקדשה לוועדת ההצלה הציונית"¹⁶.

"בכל התנהגותו של קסטנר בולט היחס השונה שלו כלפי המיוחסים מצד אחד ולכפי יתר היהודים, היינו הקורבנות המיועדים של הנאצים, מצד שני. קסטנר פעל לטובת המיוחסים, מבלי להתחשב עם גורל הקורבנות. הוא פעל לטובת המיוחסים, בלי להתחשב כלל בהשפעת פעולתו על יתר היהודים. עקביותו בקו זה מגיעה עד כדי קשיחות לב: כדי להצליח בהצלת המיוחסים, קסטנר לא הזהיר את הרוב הגדול של יהודי קלוד' ממזימות הרצח המכוונות נגדם'. לכן שמר בסוד את ההסכם. גילוי היה גורם להמוני היהודים להבין שגורל אחד צפוי להם וגורל אחר – למיוחסים; או אז היו נוטלים את גורלם בידיהם ומניפים את נס המרד. גם כאן קיבל הלוי את עמדת תמיר, שקסטנר עמד בין יהודי הונגריה לבין פעולות ההתנגדות, שהיו מקטינות את ממדי ההשמדה. טענת התובע שהצלת נוסעי הרכבת לא באה במקום הצלת מאוד האלפים, נדחתה. 'אילו ידעו או חששו תושבי הגטו שהנאצים עומדים לשלוח אותם לאושוויץ ואת המיוחסים – לחוף מבטחים, היה עלול לפרוץ מרד שהיה מסכן את חיי המיוחסים ואת תוכנית הגירוש כאחד... הצלחת תוכנית ההשמדה הייתה תלויה בהפתעת

¹⁵ וייץ, עמ' 218-219. הציטוטים המופיעים במירכאות בתוך הטקסט הזה לקוחים ממאמרו של אבנרי בגיליונות "העולם הזה".

¹⁶ שם, ע' 244.

היהודים והטעיייתם הגמורה, ולצורך זה היה הכרחי להרחיק חשד מלב הקורבנות. כדי להבטיח את הצלחת משימתו הטיל אייכמן גמור על כל תוכניותיו, ותוכנית הצלת המיוחסים בכלל זה"¹⁷.

פסק דינו של הלוי, כמו גם נאומיו של שמואל תמיר, ביטאו היטב את הקונסנזוס של הציבור הישראלי, לפחות הציבור הצברי, באותם ימים. תמיר היה מפקד בכיר באצ"ל ואיש הימין הציוני, אך עמדות דומות הביעו יוצאי "ההגנה" והפלמ"ח, אנשי השמאל הציוני. אלה ואלה ראו במרד את הדרך הנכונה, האחת והיחידה, ושללו מכל וכל את דרך היודנראט. שתי מפלגות השמאל הציוני – מפ"ם ו"אחדות העבודה", ראו עצמן כמייצגות הפוליטיות בישראל של מורדי הגטאות. מפ"ם הייתה המפלגה הפוליטית של תנועת "השומר הצעיר" והקיבוץ הארצי, ו"אחדות העבודה" – של הקיבוץ המאוחד ותנועות הנוער הציוניות שהגשימו בתוכו, ובראשן "החלוץ הצעיר". שתי המפלגות הללו זוהו עם הפלמ"ח – מרבית מפקדי הפלמ"ח יצאו משורותיהן והכשרות הפלמ"ח פעלו מתוך קיבוציהן. הן ראו עצמן כמייצגות הפלמ"ח ומקבילת הפלמ"ח בגולה – המורדים והפרטיזנים. עצרות מרכזיות של יום הזיכרון לשואה ולגבורה נערכו (ונערכות עד היום) בקיבוץ לוחמי הגטאות (הקיבוץ המאוחד) ובקיבוץ יד מרדכי (השומר הצעיר). קיבוץ יד מרדכי מנציח את מרדכי אנילביץ', איש "השומר הצעיר" מפקד האי"ל – הארגון היהודי הלוחם שהוביל את מרד גטו ורשה. השוה"צ, הקבה"א ומפ"ם ראו בו סמל תנועתו ולאומי. הם גם העמידו כסמל חי את מפקדי המרד, אנשי השוה"צ שנותרו בחיים ועלו לארץ – חייקה גרוסמן, ממנהיגות המחתרת בגטו ביאליסטוק ולימים ח"כ מטעם מפ"ם והמשורר והפרטיזן אבא קובנר, מנהיג המחתרת בגטו וילנה. הקיבוץ המאוחד ו"אחדות העבודה" העמידו כסמל את סגן מפקד מרד גטו ורשה יצחק אנטק צוקרמן ואשתו, ממפקדות המרד, צביה לובטקין, מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות ומוזיאון לוחמי הגטאות בתוכו. עמדתן של שתי התנועות במחלוקת בין דרך המרד לדרך היודנראט הייתה חד משמעית.

משה כרמל, ממפקדי הפלמ"ח וממנהיגי הקיבוץ המאוחד ו"אחדות העבודה", שכיחן כח"כ ושר מטעמה, כתב ב-1955 מאמר ב"למרחב", ביטאונן של הקבה"מ ו"אחדות העבודה": "אולם הבעיה הנוקבת יותר מכולן היא מה לקח ילמד הדור... האין אנו חייבים להרהר בכך,

¹⁷ שם, עמ' 247-248. הציטוטים המופיעים במירכאות בתוך הטקסט הזה לקוחים מפסק הדין.

כי סלחנות לבגידה שבעבר, נותנת הרשאה לבגידה שבעתיד? הרי באומרנו לאדם, כי יש תנאים ויש מצבים, ויהיו הם תנאים ומצבים של התופת עצמה, אשר בהם הפרת נאמנות, הפקרת אחים ובגידה בחברים, אפשר להבינן... הננו מעירים ומעוררים... את היצרים... העשויים לקעקע כל חברה אנושית... נניף דברנו נגד הטשטוש שבין שתי הדרכים, דרך הנאמנות עד תום והמאבק מזה, ודרך ההשלמה, ההפקרה, וההסגרה מזה. נתנגד לפשטנות הרואה רק קווים בולטים וישרים ורק שחור לבן, אולם עם זה נתקומם נגד הניסיונות להרוס את החיץ המבדיל בין הטהרה והטומאה, בין הגבורה והפחדנות, בין הנאמנות והבגידה"¹⁸.

משה כרמל, שחי בא"י בתקופת השואה, לא היסס לכתוב על היודנראט כמונחים של בגידה ופחדנות. מאמרו, שנכתב בתגובה לשיר של אלתרמן בטור השביעי – "על שתי דרכים"¹⁹, אינו מוכן להתייחס בהבנה לתנאים המיוחדים של היהודים בשואה. הוא שופט לחומרה את היהודים שנהגו בשואה בניגוד לקוד הערכי שלו הטיפה תנועתו, והביע חשש שמא מתן לגיטימציה להתנהגות כזאת, מתוך הבנה שמדובר בתנאי תופת, תכשיר התנהגות בוגדנית ופחדנית גם בא"י.

באסיפה של תנועת "אחדות העבודה", נשמעה ההכרזה, אותה ציטט אלתרמן בטורו: "מן הצד האחד עמדו המורדים. מן הצד השני – הבוגדים, ובאמצע העם היהודי"²⁰. במאמר ב"למרחב" כתב מ. בן-גור: "ואם אנו באים לסכם קווים – הרי יצר הקיום של העם... אומר לנו, כי יש לשנן... שכאשר מונף הגרזן על העם יש שתי דרכים. אחת להיהרג. שניה – ללחום"²¹. הדרך בה מתייחס בן-גור למונח "שתי דרכים", אינה ההבחנה בין הדרך הנכונה לדרך השגויה, אלא הבחנה בין שתי דרכים לגיטימיות – להיהרג או ללחום. אין אפשרות נוספת, כמו מו"מ, שתדלנות, ניסיונות הצלה בדרכים דיפלומטיות. הדרכים הללו אינן לגיטימיות.

¹⁸ נתן אלתרמן, "הטור השביעי", ספר שני, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל תל אביב, תשל"ג 1973. ע' 434 – "ולעניין 'הלקח לדור'". להלן – הטור השביעי. אלתרמן ציטט את כרמל ואישים נוספים ועל דבריהם הגיב בשיר "ולעניין 'הלקח לדור'", לקח אודותיו כתב כרמל במאמרו.

¹⁹ ראה להלן בפרק הבא.

²⁰ שם, שם.

²¹ שם, שם.

גם חלק מן המורדים שנותרו בחיים ועלו לארץ, הציגו את המסר של שתי דרכים מנוגדות שאין גשר ביניהן. יצחק אנטק צוקרמן: "היה חלק ששיתף פעולה עם הגרמנים. איני סבור שכל האנשים שישבו במוסדות האלה²² היו בוגדים וכי כל האנשים שבאו לעבוד במוסדות אלה דאגו אך לטובת עצמם. ואף איני סבור שכל האנשים ששיתפו פעולה עם המוסדות האלה הייתה בלבם מזימה. אבל מבחינה אובייקטיבית, נהפכו כל המוסדות האלה למוסדות של בגידה שסייעו בידי הגרמנים להוביל יהודים למחנות ריכוז למוות. היודנראט עמד בראש, ממלא פקודות, מבצע, מקבל הכרעת הגרמנים. המשטרה היהודית כיצד מבצעת? חוטפת יהודים לעבודה, מדחיקה אותם לקרונות, לרכבות ההשמדה, עוזרת בחיסול הגטאות"²³.

הקונסנזוס הזה, כשברקע משפט קסטנר, הוא האווירה שבה הציג אלטרמן את דרכו האלטרנטיבית, בה נעסוק בהרחבה בפרק הבא. אלטרמן תיאר את הקונסנזוס הזה, נגדו הוא יצא: "כיצד נתפסת לנו, איפוא, התקופה על שני חלקיה, מזה ומזה לגבול המפריד? מצד אחד השואה. צנפה אפלה ומשוועת של המונים מרומים ומסונוורים, נתונים במלכודת שאין מוצא ממנה, מובלים למוות ונאחזים בשארית כוחותיהם בחיים ומאבדים, אגב מלחמת קיום זו, כמזימתם של הרוצחים, את צלם האדם ואת שרידי הגאווה והכבוד האנושיים. בראשו של המון עם זה עומדים מנהיגים אשר הטובים שבהם עיוורים ומפחדים והולכים שולל כמוהו, ואילו הגרועים שבהם, והם הרוב, סופם יורדים עד שפל הניוון המוסרי, ומשיתוף של משא ומתן עם המשמיד הם מגיעים לידי סיוע לו ולידי שיטות ומעשים שבהם אין הם מתכוונים, בסופו של דבר, אלא למלט את עורם הם.

מתוך אפלת הכיליון הזאת, מתוכה וכנגדה, עולה לפנינו כערך מוגדר ומפורש, כדרך נכונה וטבעית, כדרך אשר רק אטימות הלב או העיוורון או הבגידה יכולים לערער עליה – מעשה המרד. אל מול עיוורונם המשווע של המרומים, קם פיכחונם הנחרץ והצודק של הוגי ההתקוממות ורוקמיה ומגשימיה. אל מול מלחמת הקיום הנואשה, הנאחזת בכל אשליה וסופה הניוון והמוות גם יחד, נזקפת תמונתה של מלחמת החרות, הקוראה לזרות הלאה את

²² במוסדות האלה – הכוונה ליודנראטים.

²³ נתן אלטרמן, על שתי דרכים – דפים מן הפנקס, ההדיר ביאר והוסיף אחרית דבר – דן לאור, מוסד אלטרמן – הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשמ"ט 1989. ע' 66. להלן – אלטרמן. הציטוט מתוך ספרו של צוקרמן "מלחמת הגטאות" ע' 109.

תקוות השווא, התקוות שחלליהן מרובים מחלליו של קרב עם נשק ביד, הקורא, בין שומע לה, אל נתיב המרד והגבורה והכבוד"²⁴.

ג. גישתו של אלתרמן – "על שתי דרכים"

בעיצומו של משפט קסטנר, בשיאו של הוויכוח הציבורי, יצא אלתרמן בשורה של שירים ומאמרים במדורו הפופולארי "הטור השביעי" בעיתון "דבר", שבהם יצא חוצץ נגד הקונסנזוס שמוביליו היו תלמידיו ומעריציו. כדרכו, ביטא אלתרמן את גישתו בקול צלול וברור, שאינו משתמע לשני פנים.

את גישתו הציג לראשונה בגיליון יום הזיכרון לשואה תשי"ד 1954, בשירו "יום הזיכרון והמורדים":

וביום הזיכרון אמרו הלוחמים והמורדים:
אל תציבו אותנו על כן להיבדל מן הגולה באור יהל.
בשעת הזיכרון הזאת אנחנו מן הפן יורדים
לשוב ולהתערב באפלה עם קורותם של המוני בית ישראל.

אמרו הלוחמים והמורדים: יום העדות
סמלו העיקרי ואמיתי אינו מתרס נאָדָרִי בלהבות
ולא דמות עלם ועלמה אשר הגיחו להבקיע או למות,
כדרך התמונות הנצחיות של מרידות-עולם דולקות ולא כבות.

לא זוהי מחצבתה של התקופה. אל נעֶטֶר לה את דגלי הקרב
לראות בהם את מיצויה, את גאולת כבודה וצידוקה.
אמרו הלוחמים והמורדים: אנחנו חלק מן העם הרב
וחלק מכבודו וגבורתו וּמְהֻמָּת בכיו העמוקה.

---

²⁴ הטור השביעי, ב', עמ' 410-411.

אנחנו חלק מן הזמן שאין לו אח ושידחה את שגרתה של המליצה
ושגרתם של הסמלים אשר לא בם ניצב הוא גלוי פנים.
הללו שנפלו נשקם ביד, אולי לא יקבלו את המחיצה
בינם לבין מותן של הקהילות ועד לגיבורי הפרנסים ושתדלנים.

אנחנו שראינו את הזמן באימתו ובגדלותו החשכה,
אנחנו שראינו גבורתו אשר רבת פנים היא כתולדות העם,
אנחנו הברק אשר פלח שמי, אך לא נקום במרכזו כפסל מסכה
של קומץ אשר בו עילוי נפשה של התקופה כי בחותם הקרב נחתם.

על כן אומרים אנו הלוחמים והמורדים : מהות היום הזה
אינה רק זו המואָרָה ומודְגָּשָׁה בנאום ועל הכתב ביד אחינו.
החרב השלופה, הקרב והמתרס, אין מי ישְׁנֶוּה להם בכל המעשה,
אבל לא הם בלבד סמלי יום-זיכרון ולא בהם שוכן הוא.

כבודה של האומה - את צידוקו העילאי והיחיד
אל יבקש כמצטדק לאמור : נלחמתי והנפתי נס המרד...
המרד הוא רק תו אחד בפרשה. לא הוא היה לה צומת ותכלית
ועל עבוד עוד יתחרה העם הזה עם כל אומה אחרת...

אמרו הלוחמים והמורדים : מגבורתו ומכבודו חלק העם
גם לאבות יהודיים אשר אמרו : "שואה תמיט עלינו המחותרת",
וגם לאותו ילד או ילדה אשר הלכו-הלכו עד אם אבדו אי-שם
ולא הותירו כי אם גרב לבנה קטנה בבית-הארכיון על אבן למזכרת.

גם אלה מסמלי הזמן ומלחמתו ואל נכהם בברק החרב מנדנה
כדי עמים שלא עמדו בניסיון עזה מימי שמים.
כזאת אמרו הלוחמים והמורדים ויהי העם שומע ולא נע

וכוכבי אל עדים על פני השניים²⁵.

בניגוד לקונסנזוס, המעלה את מורדי הגטאות על כן הגבורה כמי שראויים לגאווה ולחינוך על דרכם, מבחין בינם לבין המוני העם ש"הלכו כצאן לטבח", ומנגיד אותם ליודנראטים "הפרנסים והשתדלנים", מציג אלטרמן את העם כמקשה אחת, שהמורדים הם חלק בלתי נפרד ממנה. את המסר שלו שם בפי המורדים עצמם, שמן הכן עליו הושמו מרדו בתפקיד שהחברה הישראלית הטילה עליהם. מפיהם, המורדים, הוא מבקש לא לייחד להם דווקא את יום השואה. "לא זוהי מחצבתה של התקופה. אל נעטר לה את דגלי הקרב לראות בהם את מיצויה ואת גאולת כבודה וצידוקה". הדרישה שלהם, היא להכיר בהם כחלק מן העם, ובגבורתם – כחלק מן הגבורה של כל העם, ובכך – דרישה להכיר בכך שהגבורה אינה רק גבורת המורדים, אלא גבורת העם כולו. כן, גם "גיבורי הפרנסים והשתדלנים". דווקא הם, המורדים, "לא יקבלו את המחיצה בינם לבין מותן של הקהילות ועד לגיבורי הפרנסים ושתדלנים". כרמז לשלילה שבה רואה אלטרמן את הניסיון המלאכותי לחבר בין הצברים לוחמי תש"ח ומורדי הגטאות והעמדתם כאנטיתזה לשאר העם, הוא כותב בשם המורדים: "סמלו העיקרי ואמיתי ... לא דמות עלם ועלמה אשר הגיחו להבקיע או למות". העלם והעלמה מרמזים על העלם והעלמה משירו של אלטרמן "מגש הכסף", שאף הוא פורסם ב"הטור השביעי"²⁶.

מאמרו של אלטרמן עורר סערה ופולמוס של תגובות בעיתונים השונים. לא רק עצם העובדה שעמדה זו הושמעה עוררה את הסערה, ולא רק מעמדו של אלטרמן כדוברו של דור וכאיש הרוח המרכזי של התקופה, אלא בעיקר העובדה שכתבתו של אלטרמן עודדה תמיד מסרים של אקטיביזם, התרסה ומאבק, של לקיחת גורלנו בידינו, והיותה השראה לא רק לצעירי תנועות הנוער בארץ – לוחמי הפלמ"ח וצה"ל, אלא גם לחניכי תנועות הנוער בגולה, מורדי הגטאות, שראו בו סמל.

מנהיג המחתרת בגטו וילנה, הפרטיזן והמשורר אבא קובנר הגדיר את מהותה של ההתנגדות לגרמנים – ההחלטה להיות אדון למותך, ולקבוע את צורתו וזמנו ולא לתת לאחרים לקבוע

²⁵ שם, ב', עמ' 408-407.

²⁶ שם, א', ע' 154.

אותו. ההחלטה נתנה טעם לחייהם של מי שהחליטו כך, כשם שכל צורה של סיוע לזולת נתנה למסייע הרגשה של התעלות על התנאים ועל ההשקפה הנאצית שתת אדם הוא. את תחושת התרוממות הרוח שהחלטה זו הולידה, תיאר קובנר במילותיו של אלטרמן, מתוך "שמחת עניים": "תעלה רינתנו – אבדנו! ... האחים! אולי פעם לאלף שנה יש למותנו שחר!"²⁷

אחרי מותו של אלטרמן, התגלו שבעה פנקסים בהם כתב בכתב ידו טיוטות, סיכומים ורשימות הכנה שכתב במהלך עבודתו, והיו מעין מעבדה של הסופר. מבין שבעת הפנקסים הללו, שלושה הוקדשו לסוגיית התנהגות היהודים בשואה. שלושת הפנקסים נכתבו ברצף בחודשים אפריל-יוני 1954, בעיצומו של הפולמוס בנושא. בפנקסים אלה הוא תעד עדויות של ניצולים, דברים שנכתבו בספרים של ניצולים ועוד, שאוששו את השקפתו ועליהם ביסס את כתיבתו בנדון. בעיקר הרבה אלטרמן לצטט מדבריהם של המורדים, שדווקא מתוכם גיבש את השקפתו²⁸. מרבית החומר פורסם בספר "על שתי דרכים".

גישתו של אלטרמן מורכבת משמונה מסרים מרכזיים:

1. דרך היודנראט הייתה הכרח. על כתפיהם ניצבה אחריות על קהילה של רבבות יהודים. חובתם הייתה לשמור על הקהילה, להבטיח חיים סבירים ככל הניתן במצב הנורא שבו חיו, לשמור על הקיום בגטו. הם לא ידעו על ההשמדה, ולא רצו לסכן את כל הגטו ואת חיי כל היהודים במרד סרק, כשהחלופה היא תקופה קשה, מוות של רבים, אך שבסופה רבים הסיכויים שהם ישתחררו בחיים.

2. חברי היודנראט לא היו בוגדים. אמנם היו בתוך היודנראט בוגדים ומשתפי פעולה עם הנאצים, אך הם היו בודדים, יוצאים מן הכלל, ואין ללמוד מהם על הכלל. גם במחתרת היו בוגדים, וכפי שאין להשליך מהם על המחתרת, כך אין להשליך מהבוגדים ביודנראט, על היודנראט ככלל.

---

²⁷ דינה פורת, מעבר לגשמי – פרשת חיינו של אבא קובנר, הוצאת עם עובד / יד ושם, תל אביב, 2000, עמ' 90-91. להלן – פורת.
²⁸ אלטרמן, ע' 8.

ככל שהעמיק לחקור, התחוורה לעיניו של אלתרמן תמונה חיובית למדיי אודות חברי היודנראט, שונה לגמרי מתדמית הבוגדים, ואותה הוא רצה להעביר לקוראיו. באחד משיריו בנדון, "דינו של עיקרון"²⁹, שיבץ קטעים מתוך ספרה האוטוביוגרפי של חייקה גרוסמן, ממנהיגות המתרת והמרד בגטו ביאליסטוק. בפנקסיו הוא מרבה לצטט מספר זה, ציטוטים המחזקים את גישתו. "בין חברי היודנראט יש ציונים והם נלהבים מאוד לרעיון של הקניית החקלאות לנוער, בייחוד חברי פועלי ציון ימין. החבר פאצינר, מנהל המחלקה לתעשייה, והחבר כמילניק, שקועים ראשם ורובם במציאות חלוף זו, וסוברים שביכולתנו לחדש ולטפח קונסטרוקטיביות ופרודוקטיביזציה של היידישע מאסן"³⁰. אפשר לשוחח עמהם על כל דבר, אפילו על ההגנה. הם לא יבגדו, אפילו לברש³¹ לא יספרו, אך לעולם לא תביאם לידי הכרזה, ולא כל שכן לידי מעשה, המחויב על פי המציאות המהפכנית בימי הכיבוש"³².

גם כאשר גרוסמן מבקרת את חברי היודנראט, על כך שאינם מקדמים את המעשה המחויב בעיניה על פי המציאות בימי כיבוש – מרד, היא כותבת עליהם בהערכה, לבטח לא כעל בוגדים. כך היא מתייחסת גם לראש הקהילה – ברש, שהלך אל מותו עם בני הקהילה. בעקבות קריאת ספרה, כותב אלתרמן בפנקסו: "ראש הקהילה מופיע עוד פעם אחת: עמדו שם היהודים 'הנכבדים'. תיאורה של חייקה גרוסמן בשקט עצור, אצילי. התואר האחרון שהיא נותנת לראש הקהילה המובס הוא 'היהודי הגאה'. בלי מירכאות. המרד בגטו ביאליסטוק לא החיש את קצם של היהודים אפילו בשעה אחת. המורדים פועלים לאחר שהיה ברור כי בא הקץ. ראש קהילת ביאליסטוק, המנוצח, שהומת במחנה הריכוז, שאינו יכול לעמוד ולהשמיע דברו, הוא אחת הדמויות המבקשות משפט צדק"³³. הוא מתכוון כמובן למשפט צדק של ההיסטוריה ושל דעת הקהל בישראל.

בנוגע לגטו ביאליסטוק, מצטט אלתרמן בפנקסו גם מתוך נספח האישים ב"ספר מורדי הגטאות": "באראש [כך האיות במקור], אפרים: ראש היודנראט בגטו ביאליסטוק. מילה

²⁹ "הטור השביעי", ב', עמ' 427-433. השיר פורסם לראשונה ב"דבר" ב-29.7.55.

³⁰ ביידיש – ההמונים היהודיים.

³¹ אפרים ברש - ראש היודנראט בגטו ביאליסטוק.

³² אלתרמן, ע' 37.

³³ שם, ע' 63.

אחרי פקודות הגרמים ועם זאת שיתף פעולה עם המחותרת היהודית. העמיד לרשותו של מרדכי טננבוים³⁴ מעבדות ומומחים לייצור כלי נשק. העביר ע"י טאמה שניידארמן³⁵ סכום כסף גדול לצרכי אי"ל בוורשה. נרצח בידי הגרמנים. כבן 51". ועל כך מעיר אלתרמן בפנקסו: "פסוק זה: 'מילא אחרי פקודות הגרמנים' – האם אין להצדיקו, כדרך שהוא מזדמן כאז, גם לכמה וכמה ארגוני מחותרת שנמנעו מפעולה או אף קיבלו עליהם את שמץ התנאים באין ברירה? בעצם, אף מתוך ציון זה מזדקרת דמות של אדם אמיץ ולוחם, אדם אשר אנשי המתחרת עצמם אינם צריכים להרשות שיידו בו אבנים, שכן הם היו מצויים אמנם עסק אחד ובמערכת אחרת, כבעלי ברית שווים לזכויות ולחובות"³⁶. ב"ספר לוחמי הגטאות" מוצג ברש באופן מאוזן למדיי, כמי שסייע למחותרת אך גם נשמע לפקודות הגרמנים. האיזון הזה אינו מספק את אלתרמן, כיוון שהוא רואה את הצגת שיתוף הפעולה כביטוי שלילי, בעוד בעיניו היה זה הכרח, וגם המחותרת עצמה נהגה כך לעתים.

3. תפיסת האחריות הקולקטיבית: אחת מאבני היסוד של דרך המחותרת, הייתה תפיסת האחריות הקולקטיבית. הם ראו עצמם כמי שנושאים באחריות לכל היהודים בגטאות, ולא מיהרו למרוד בכל מחיר ובכל תנאי, אלא שקלו היטב את משמעות מעשיהם על כלל הציבור, ואת הסכנה שמעשיהם עלולה להמיט על כלל הציבור. אלתרמן, המברך על התפיסה הזאת, טוען שתפיסה זו דומה מאוד לתפיסת היודנראט, ולכן אין כל מקום להציג את דרך המרד ודרך היודנראט כדרכים מקוטבות.

אלתרמן מתקומם נגד התיאור המקובל, כאילו המחותרת רצתה למרוד ומי שמנע זאת ודחה זאת היה היודנראט. גם בעניין זה הוא נעזר בספרה של חייקה גרוסמן: "עוד בחורף 1941-1942, שבו הנחנו את יסודותיו הרעיוניים של הארגון הלוחם, ביררנו את עמדתנו וסיכמנוה. לאחר ויכוחים ומאבק הגענו לסיכום הפרימאט של הגטו במלחמתנו. הדבר עלה לנו בדמים לא-מועטים, עלבונות והחרפת היחסים בינינו ובין חברים צעירים רבים, שאולי יכלו להציל את חייהם בדרכים שונות, כי צעירים היו וזריזים, ובכל זאת קשרו את חייהם, קשר של גורל ומאבק, עם הגטו כולו. הצדקנו? ... עצם מרד הגטאות מצדיק את עקשנותנו. מרד זה מדבר

³⁴ מרדכי טננבוים – מפקד המחותרת בגטו ביאליסטוק.

³⁵ קשרית של תנועת "דרור" בין המחותרות בגטאות ורשה, וילנה וביאליסטוק.

³⁶ אלתרמן, ע' 101.

בעדו ומונע כל ויכוח כיום הזה. אך עוד באותם הימים, בינואר ופברואר 1943 וגם אחר כך, נטוש היה ויכוח בכל חלקי המחתרת והוא חזר ונשנה לאחר כל מבחן ... וכשנכשלונו במבחן ההתגוננות וההכנות, נמצאו חברים שביקשו להסיק מסקנה על עצם הרעיון כולו. גם באותם ימים ספורים, לפני האקציה הראשונה בגטו ביאליסטוק, אחרי חורבן היישובים היהודיים בגליל כולו, וכשהגיעו השמועות הראשונות המעומעמות על גטו ורשה, רגשו הבירורים והוויכוחים³⁷.

מדבריה של גרוסמן מסיק אלתרמן, שבדיוק כמו היודנראט, כך גם המחתרת שקלה שיקולים של אחריות ולא מיהרה למרוד ולסכן את הכלל. וכפי שבתוך המחתרת, ההנהגה הייתה אחראית וזהירה יותר מהחברים הצעירים במחתרת שדרשו להזדרז ולמרוד, ומדובר בהנהגה של בני 20+ (חייקה גרוסמן עצמה הייתה בת 22 ב-1941 ומרדכי טננבוים, מפקד המחתרת, היה בן 24), כך הנהגת הגטו, היודנראט, שהייתה מבוגרת ומנוסה הרבה יותר, הייתה זהירה יותר. "בקטעים אלה", כותב אלתרמן, "אין עדות על העובדה שההתנגדות להתקוממות לא הייתה סימן דווקא ותמיד לניוון ולבגידה"³⁸.

מסרים דומים לאלו של גרוסמן, מוצא אלתרמן גם בספרו של אנטק צוקרמן. על סמך עדותו של צוקרמן, מבהיר אלתרמן: "בראשית הגירוש הגדול (יולי 1942) כונסה המועצה הציבורית של התנועות ועסקני הציבור (לא היודנראט), ובאי כוח התנועות קראו 'לפעולה אקטיבית בצורה זו או אחרת'. הרוב דרש לחכות 'כי הופצו שמועות שמוורשה יגורשו 50-70 אלף יהודים בלבד'. כאלו היו, איפוא, לא דעות היודנראט בלבד. הן נשמעו, ואף קבעו – גם בדיונים של חוגים קרובים לתנועות ואף בתוכן עצמן. מצד העיקר, מה המרחק בין עמדה זו ובין עמדתו של היודנראט? למה להשריש בנו עכשיו את ההכרה המסולפת, שכוחות התנגדות היו נכונים לפרוץ בגטו לפעולה, ואילו רק היודנראט בלבד עיכבם? למה לנטוע בנו את ההכרה שרק ביוודנראט בלבד היה מקום לאותה דעה חשכה שאין להתקומם כל עוד מדובר באלפים או בכמה רבבות בלבד"³⁹.

³⁷ שם, ע' 51.

³⁸ שם, שם.

³⁹ שם, ע' 80.

במקום אחר מצטט אלתרמן ארוכות מספרו של צוקרמן, עדות המחזקת את טענתו: "אילולא הפתיעונו הגרמנים ואילו היינו יכולים לקרוא לישיבה דחופה של הוועד הלאומי וועד התיאום ב-18 בינואר, צכשגטו ורשה הוקף ע"י צבא וס.ס., ולשאול את פי המועצה הפוליטית שלנו – לא היה קם מרד ינואר בוורשה. קרה נס, שאנשי 'החלוץ' ופלוגות 'החלוץ' לא הייתה להם כל אפשרות להתקשר עם אנשי המועצה. פלוגות הלחימה של 'החלוץ', הן של 'דרור' בה השתתפו גם חברים מ'גורדוניה' והן של ה'שומר הצעיר', לא יכלו להתפשר אפילו ביניהם, אבל באותו יום החליטו, כל אחת בפני עצמה: להלחם!

מרד ינואר הוא שהכין וקבע גם את מרד אפריל. לולא עשינו ההתחלה הזאת, לולא היינו נוטלים עלינו בפעם ראשונה אחריות זאת, לולא התרגלנו לכך שאפשר להרוג גרמנים ולא למות, שאפשר לנצח גרמנים – לא היינו מגיעים למרד אפריל. אחרי מרד ינואר הס כל פה מלהתנגד"⁴⁰.

אפילו המרד הראשון, מרד ינואר, שאלמלא בוצע ספק אם היה יוצא לפועל המרד הגדול, מרד אפריל, החל, על פי עדותו של סגן מפקד המרד, בהחלטה של הלוחמים בשטח, שלא הצליחו ליצור קשר עם ההנהגה הפוליטית של המחתרת. צוקרמן מעריך שאילו ההנהגה הייתה מתכנסת לא היה פורץ מרד ינואר, וספק אם היה פורץ מרד אפריל. אלתרמן רואה חשיבות רבה בעדות זו, שהרי המועצה שבה מדובר אינה מועצת הגטו, היודנראט, אלא מועצת המחתרת, ששיקוליה היו דומים לשיקולי היודנראט.

את הפולמוס ניהל אלתרמן ב"טור השביעי" בשירה ובפרוזה. הוא פתח את הפולמוס בשיר "יום הזיכרון למורדים". הוא הגיב על דברי תוקפיו במסה ארוכה – "פני המרד ופני זמנו", 28.5.54⁴¹. הרשימה השלישית בסדרה, "מסביב למשפט", התפרסמה כעבור למעלה משנה, ב-1.7.55. בספר "הטור השביעי" שינה אלתרמן את כותרת הרשימה ל"על שתי דרכים". רשימה זו נפתחה בפרוזה, כמאמר, בה שיבץ אלתרמן דברים של מפקד מרד גטו ביאליסטוק מרדכי טננבוים, אותם ציטט מ"ספר מלחמות הגטאות" ומתוך מאמר של יוסף קרמיש, "דפים לחקר השואה והמרד". המשך הרשימה הוא השיר "טיב האשמה", שבספר מופיע ללא

⁴⁰ שם, עמ' 85-84.

⁴¹ הטור השביעי, ב' עמ' 420-409.

כותרת נפרדת. אלתרמן מצטט מדבריו של טננבוים בישיבה של ראשי המחותרת עם ראש היודנראט אפרים ברש. הוא מקפיד לציין שמדובר בעדות של הלוחמים עצמם, "מתוך יומנו של אחד הנעלים והטהורים בלוחמים, מרדכי טננבוים, מפקד גטו ביאליסטוק". אלה דבריו של טננבוים בישיבה: "אני אומר לישיבה, שבאם האקציה תהיה במאסשטאב הנ"ל – אין אנו מגיבים. הננו מביאים קרבן את 6,300 היהודים הנשארים. הסיטואציה בחזית היא כזאת, שמפנה רדיקלי יכול לבוא בכל יום. אם הם ירצו להרחיב את האקציה ואם בשעת האקציה יכריחו אותנו ע"י התנהגותם לצאת לרחוב, או באם הרחוב יקום ויתגונן באופן ספונטני, נהייה נאלצים לצאת ולקחת את היוזמה לידנו"⁴². וברשימה אחרת של טננבוים אותה מצטט אלתרמן: "למה לא התחלנו בקונטראקציה ... ידענו שסוף היהדות בביאליסטוק חיסול מלא, עד האחרון. הוצאנו למולך את האלפים הראשונים כדי (לא להציל! זה אי אפשר) להאריך את חיי החלק העשירי של יהדות פולין בעוד חודש, בעוד חודשיים. כל יום בסיטואציה הנוכחית בחזית ובמדינה – עלול להביא את הגאולה. ... את ה'לא' אמרנו אנחנו. אנו אחראים. לולא כן – לא היה כבר כאן אף יהודי אחד"⁴³.

אלתרמן מצטט את טננבוים בהערצה. בעיניו, גילוי האחריות הקולקטיבית, לא למהר ולמרוד, כל עוד יש תקווה שהגטו ישוחרר לפני ההשמדה, הוא גילוי של גבורה ומנהיגות של המחותרת, לא פחות מן המרד עצמו. "פעילותה הרצופה, היומיומית, של המחותרת: העברת אנשים, זיוף תעודות, שמירת קשר בין הגטאות, הפצת ידיעות על ההשמדה – היא מסכת של גבורה ומסירות שאין נעלה ממנה בתולדות העם. ואת הימנעותה עד הקץ האחרון מפעולה, שעלולה הייתה לקבוע גורל המונים, עלינו לראותה כבורה נפשית שאינה נופלת אף מהוד האימים של הקרב האחרון"⁴⁴.

כיוון שהאחריות הקולקטיבית שמשה נר לרגלי המחותרת, מדוע נלין על היודנראט? ולמה נציב את המחותרת ואת היודנראט כשתי דרכים לעומתיות?

"היו שתי דרכים" – כך הורגלנו לומר – שתי דרכים חלוקות ופסוקות –

⁴² שם, ב' ע' 421.

⁴³ שם, ב' עמ' 421-422.

⁴⁴ אלתרמן, ע' 110.

האומנם? אימתי ואיה? אי הסייג שבין דרך לדרך?
כל דפי התקופה, עובדותיה, יומיומה, נעווה החוקות,
יטפחו על פני זו המליצה, יצוו לסלקה מפרק!

אי היו שתי דרכים במפורש? אי הייתה פרשת הדרכים?
אי? בוורשה? בביאליסטוק? שם, בכלות קץ, בתוך דם ודמע,
תוך כדי גרושי רבבות, עור קרעו איומי ויכוחים
את לב המחותרת עצמה – אם, לפרוץ או, לשהות... כי שמא..."⁴⁵.

4. שיתוף פעולה בין המחותרת והיודנראט. מטרתו המרכזית של אלתרמן במסע
הרהביליטיציה ליודנראט, לא הייתה להשמיע קול נוסף בפולמוס בין הדרכים ולטעון שדרך
היודנראט הייתה הנכונה ודרך המחותרת הייתה שגויה, אלא לטעון ששתי הדרכים לגיטימיות,
נכונות ומשלימות זו את זו.

הוא מוכיח ששני הגופים הללו אף שיתפו פעולה זה עם זה וסייעו זה לזה. כך הוא כותב
בפנקסו, תוך שהוא מצטט מיומנו של טננבוים: "בביאליסטוק, חוץ מן הקשר התמידי
ושיתוף הפעולה ההדוק שהיה עם ברש במשך כל השנים, אנו מוצאים ביומנו של מרדכי
טננבוים (19.1.43) גם קטע על התייעצות ממש בין אנשי המחותרת ואנשי היודנראט על מועד
התחלת המרד. כמה זה שונה מן התמונה הטוטאלית המסולפת שעל פיה אנו רואים כיום את
היחסים בין היודנראט ובין המחותרת ואת מהות עמדותיהם של אלה ואלה. 'בערב, בחדרו של
ב., נתכנסנו לישיבה. נכחו ב., גולדברג (יודנראט) כמאלניק ופ. (משלנו)⁴⁶ ... רובינשטיין
('בונד'), מאטוס (רביזיוניסט) ואני. הצגתי את השאלות. איננו יודעים מתי תתחיל אקציה ומה
יהיה היקפה. אבל רוצה אני שאנחנו נחליט על גבול הסבלנות שלא נרשה לעבור אותו. הנני
מוכן גם להחלטה להגיב על הראשון שיוצא מכאן לטבח, אבל אם ישנה – וישנה, דעה
אחרת, יוחלט עכשיו על גודל הקורבן שהננו נכונים לתת למען דיחוי המוות... ייקחו
המשתתפים בישיבה את האחריות עליהם בעד ההן ובעד הלאו'. ושוב קטע המעיד שלדעה זו
הייתה שותפת פעמים רבות גם המחותרת, ואם אסור לנו לשפוט על כך בכלל, הרי על אחת

⁴⁵ הטור השביעי, ב', ע' 422.

⁴⁶ משלנו – פועלי ציון צ.ו.

כמה וכמה אסור לנו לשפוט מתוך עיוותן של עובדות: קטע זה הוא מיומנו של מרדכי טננבוים מן ה-4.2.43, ובו מסופר על ישיבה עם ברש לאחר שנודע כי האקציה בגטו ביאליסטוק ממשיכה ובאה: 'לערב נועדה הישיבה הגדולה. ביקור אצל ב. מוסר לי: דרשו 17,600 יהודים. אחרי כן הקטינו את המספר. דורשים עתה שלושה טרנספורטים. כל טרנספורט 2,100 איש. ... ב. מוסר בקיצור את האינפורמציה. אני אומר לישיבה, שבאם האקציה תהיה במאסשטאב הנ"ל אין אנחנו מגיבים. הננו מביאים קרבן את 6,300 היהודים, כדי להציל את 35,000 היהודים הנשארים. הסיטואציה בחזית היא כזאת, שמפנה רדיקלי יכול לבוא בכל יום, אך אם הם ירצו להרחיב את האקציה ... הם יכריחו אותנו ע"י התנהגותם לצאת לרחוב, או באם הרחוב יקום ויתגונן באון ספונטני, נהיה נאלצים לצאת ולקחת את היוזמה לידינו – אחת היא אם החלטתנו תהיה כן או לא'. בהכרתנו כיום, אין המחותר והיודנראט, אלא אויבים הניצבים זה מול זה – והיודנראט בוגד ומשתף פעולה עם הגרמנים. היחסים לאמיתם היו אחרים, רבי פנים. יחסי האיבה הגלויים לא היו אלא מקרים נדירים, ואילו מעשי הנקמה של המחותר באנשי היודנראט לא היו אלא פגיעות ביהודים – בייחוד אנשי המשטרה, שבגדו, כשם שהמחותר עשתה שפטים (בייחוד ביערות) גם בבוגדים מבין שורותיה היא. מוסד היודנראט, כל עצם קיומו היה הכרח, גם לגישה של המחותר, הן לקיום הגטו עד ההתקוממות (שלרוב גם היודנראט לא שלל אותה מעיקרה, ויחסו אליה לא נבדל, בעצם, מיחסם של המורדים עצמם – מרד ככלות כל הקיצים) והן ככלי עזר"⁴⁷.

במקום אחר מצטט אלטרמן את חייקה גרוסמן, ושולל את התייחסותה ליודנראט, שאינה הוגנת בעיניו. "זמן קצר לפני הסוף, אירעה התפוצצות אימונים בגטאות וכבר הגרמנים נכנסו וצריך למנוע ההתפוצצויות. בהלה אוחזת ביהודים: 'את ברש רואים יוצא את הגטו וחוזר. שוב ידיו מלאות עבודה. הוא משתדל, כנראה, לשכנע, לטשטש, 'למרוח', שוב יפעיל את 'ארנק היודנראט' וירצה להציל את הגטו מאחריות קולקטיבית'. נימת הדיבור הזאת על 'ארנק היודנראט', במה היא מוצדקת?" תוהה אלטרמן. "האם לא עשתה את הכנותיה, בעצם, בחסותו ובעזרתו? ובייחוד במקרה מסוים זה: האם אותה שעה לא התפללו אנשי המחותר שיעלה בכוחו של 'ארנק היודנראט' להעביר את רוע הגזירה, ולטשטש את העניין?"⁴⁸.

⁴⁷ אלטרמן, עמ' 99-100. חלק מציטוטיו של טננבוים הוכנסו לטור "מסביב למשפט".
⁴⁸ שם, ע' 58.

עם כל הערצתו של אלתרמן למורדי הגטאות, ואף שהוא מרשה לעצמו לומר את דבריו "מפיהם", אין הוא מהסס לבקר אותם, כאשר הם מגלים יחס בלתי הוגן כלפי היודנראט. מאמרו "מסביב למשפט" ("על שתי דרכים") שב ועורר פולמוס, למעלה משנה לאחר הפולמוס הראשון. הוא השיב למבקרו בטור המשלב מאמר ושיר "עוד על שתי הדרכים" (22.7.55)⁴⁹ וכעבור שבוע בטור נוסף – "דינו של עיקרון" (29.7.55). טור זה נכתב בעקבות מאמרו של משה כרמל ממנו ציטטתי בפרק הקודם. המשפט במאמרו של כרמל עליו הגיב, היה: "אין אנו נתפסים לפשטנות. ... אולם חייבים הננו לראות את הגבול שהוא בבחינת ייהרג ואל יעבור. והגבול הוא: הסגרה והפקרה של יהודים"⁵⁰. אלתרמן פתח את הטור בציטוט זה ומגיב בשיר, שביין בתיו הוא שוזר קטעי עדות של חייקה גרוסמן ואנטק צוקרמן.

ניתן לראות בשירו של אלתרמן עיבוד שירי לרעיונות אותם מצאנו בפנקסו. כך, למשל, בקטע זה מתוך "דינו של עיקרון":

זהו תג מתגי התקופה. זהו פרט מהותה הליכה על החבל הדק,
על פני תהום. זהו תג מרבים, המוסיף, כבאגב, ומשיח
כי על אף אותו רגש הבוז הטבעי לגבי 'הארנק',
התפלל לב מורדים אותו יום, כי יוכל הארנק ויושיע.

כי לאורך כל עת, עד קץ, לא דמתה המחותרת לראות
את עצמה כתחליף לשיתוף, כנכונה לעמוד ולרשת.
ולו פתע עמדו ומסרו בידיה שלה לבאות
את הגטו ואת גורלו, מה הייתה היא עושה? אי תשובה מפורשת?

ההייתה היא גוזרת למרוד? ההייתה משביתה בפתאום
את חרושת הגטו ואת סדנותיו בתקופות השלווה הכורעות על ברכים?
ההייתה מקימה מתרסים מול גזרות חיסולים חלקיים עד בוא יום?
ההייתה מנתקת כבלי ערבות? או נכבלת בהם שבעתים?

⁴⁹ הטור השביעי, ב', עמ' 424-426.

⁵⁰ שם, ב', ע' 427.

בתקופות צפייה ותהייה, במכלא גטאות נצור,
או בימי אפלה ומספד מה הייתה, עד אחרית נגזרת,
משמעם של תאי המורדים? צבירת נשק ביד הברחה וייצור
ושמירת חוטי קשר --- חוטי עצביו של העם המבותק לפי חרב.

צבירת נשק, אימון לוחמים אחרונים לקראת קץ, עמל אופל קדוש
של דרכי הברחה, לא היו כמותן לבדידות, לדמיון, למסירות, להכרח,
שמירתו של הגטו מפני הניוון, מאבדן חותם צלם-אנוש,
התקנת מחבואים הכנת עמדות – עמדות אחרונות למזבח.

וכל זאת תוך כדי האבקות, פעמים, האבקות עד דם,
עם כניעת שתדלנים ופחדם. אך לרוב, לכל אורך הדרך,
פעלה המחתרת בצד כניעתם ומתוך הסכמה להכרח כניעתם
ופעמים אף ממש בעזרת כניעתם, כי ידעה שאין דרך אחרת.

מה רחוק, מה רחוק ושונה טיב הפרק הזה דף-לדף,
מאותה הכרזה נמהרה, מאותו הפסוק הקובע,
כי יחסי לוחמים וראשי יודנראט מסתכמים ביריית האקדח הנשלף,
בכדור-השפטים המשיב גמול מועל ובוגד ופושע.

לו נלמד מכתבי המורדים, לא מדבר המליצה הסלולה,
כי בהיות עט סופרים צעירים מדקלם על בחירה בין ניוון לבין מרד,
יתכן ואיש שב קם מבור ומניע ראשו לשלילה...
ואיתו עוד רבים, עוד רבים לוחשים כי לא כן... כי אחרת"⁵¹.

---

⁵¹ שם, ב', עמ' 433-432.

המסר בכל הטקסטים הללו הוא ששתי הדרכים – דרך המחותרת ודרך היודנראט נכונות, משלימות זו את זו, לא בכדי היה שיתוף פעולה בין אלה ואלה. שתי הדרכים הנן דרכים של גבורה.

5. חלק מן המוטיבציה של המחותרת – השתייכות למאבק הפוליטי האנטי פשיסטי. טיעונו זה של אלטרמן חריג, לעומת הטיעונים האחרים, בכך שהוא נמצא בפנקסיו, אך לא בא לידי ביטוי פומבי בטור שלו. הטיעון הוא שמה שעמד לנגד עיניהם של צעירי המחותרת לא היה רק הצלת היהודים, אלה גם היותם חלק מהמאבק של התנועות הסוציאליסטיות כנגד הפשיזם. טיעון זה תמוה במקצת, מאחר וההשתייכות למאבק כזה אינה שלילית ומגונה, נהפוך הוא. הרי לא בכדי הפשיזם ובמיוחד ביטויו המפלצתי ביותר – הנאציזם, הגיע לתהומות הנמוכים ביותר של האנטישמיות. אולם לשיטתו, במצב הלא נורמאלי של השואה, אין מקום לשיקולים אידיאולוגיים, שאינם כפופים לאחריות הקולקטיבית לשלומה של הקהילה ולחיי היהודים.

גם את הטיעון הזה הוא בונה בעיקר מתוך העמקה בעדויות הניצולים והלוחמים. כדוגמה, הוא מביא את הקומוניסטים, שלפני החלטות מכריעות ביקשו שהות לקבלת הוראות מהמפלגה, כיוון שאינם יכולים להחליט על דעת עצמם, ומכאן שלא השיקול של טובת היהודים עמד בראש מעייניהם, אלא השיקול של טובת האידיאולוגיה הקומוניסטית, המפלגה הקומוניסטית ובריה"מ.

במצב כזה, מדובר בשיקול זר שאין לו מקום⁵². בטיעון זה הוא הצדיק את ההתנגדות למרד בקרב ראשי היודנראט: "יש להביא בחשבון כיצד צריכים היו לראות את כל העניין הזה של 'מלחמה בפולש' ראשי הקהילות בגטו. האם לא היו צודקים, במידה מסוימת, לפחות, ביחס לחלק ממניעיו וגורמיו של עניין המחותרת, אם נראה להם עניין זה, בחלקו, גם כמעשה צעירים העלולים להמיט שואה על היהודים מתוך יצר מילוי חובה כלפי 'המחנה האנטי-פשיסטי'⁵³?"

---

⁵² אלטרמן, ע' 32.
⁵³ שם, שם.

אולם לא רק כלפי הקומוניסטים מופנית ביקורתו זו של אלתרמן, כי אם גם כלפי תנועות הנוער הציוניות סוציאליסטיות, דוגמת "השומר הצעיר". ושוב, המקור הוא כתביהם של הנוגעים בדבר, במקרה זה חייקה גרוסמן: "דפים אחדים רצופים בספרה של חייקה גרוסמן מוקדשים לסקירה של המניעים הנפשיים והשכליים שקבעו את יחסם של גופים שונים בגטו אל עניין ההתגוננות. ההמונים: כל אחד מן היהודים, אמר מי שאמר, רואה עצמו כמי שישב באותו אוטו, שהיטלר יוביל בו את היהודים האחרונים"⁵⁴ לראוה. אבל, שואלת היא, 'מפני מה נכנעו גם אישי ציבור, חברי מפלגות וארגונים במבוך של 'אפשרויות' בזמן הכיבוש? מפני מה ראו אפשרויות 'לעבור' את הזמנים הרעים? ... 'ומפני מה לקן בכל אלה דווקא נציגי מפלגות מסוימות? הבונד, הציונות האזרחית ופלגיה הימניים של הציונות העובדת?'. חייקה גרוסמן טוענת כי יש קשר עמוק בין עמדתם של אנשי מפלגות אלו בזמן הגטו ובין השקפת עולמם. 'הללו שסברו לפני המלחמה שאפשר להגיע בדרכי שלום לידי סוציאליזם, לצמוח אל תוך הסוציאליזם ... הללו השכילו להטעות את העם ולהשלותו ברעיון, שגם את הכיבוש הפשיסטי ... אפשר לעקוף ... בזמן של מאבק נואש בין שני עולמות כה מנוגדים'. דרך הסברה זו יש בה, כמובן, אמת, אך היא סובבת כבומרנג ומצדיקה עצמה גם לגבי ה'שומרים'. כיום הם חוזרים ומדגישים כי היחלצותם להגן על כבוד העם הייתה תוצאה של חינוכם השומרי, אך לא בניתוח זה כל האמת. 'יצר הכבוד הלאומי' – אולי לא היה מפעיל אותם במידה כזאת בתנאי האחריות הנוראה שהייתה גם כרוכה בכך, אילולא נוספה אליו תחושת החובה לקדש 'מלחמה בפולש הפשיסטי'. נימוק שני זה היה אולי הקובע למעשה. הביטחון כי היהודים נידונים לכליה העלה לא רק את התחושה כי יש להציל, לפחות, את כבוד העם. תחושה זאת אולי לא הייתה יכולה להתגבר על תחושת האחריות ולעורר לפעולות ממש"⁵⁵.

במקום אחר שב אלתרמן ומחזק את הטענה באמצעות ספרה של גרוסמן: "לאחר שהיא מספרת על לבטיו של הארגון הלוחם בעניין האחריות הקולקטיבית, והם דברים חשובים ועמוקים, מסיימת חייקה ג' אמירה תקיפה ללימוד זכות על חובת הלחימה, כי 'באין לחימה במשטר הפשיסטי', 'עליך להשתעבד לו' לעבדו, לשרתו בלא יודעים. גם באפס מעשה תימצא משרת אותו'. יתכן ולולא יצר זה 'להיות בסדר' עם ההשקפה הפוליטית האנטיפשיסטית, שהיא קודמת לתקופת הגטו, אילולא יצר זה היו הלבטים בעניין האחריות

⁵⁴ מדובר בהבטחה של היטלר, שאת השרידיים האחרונים של היהודים יכניסו לאוטו ויסעו איתו בכל רחבי אירופה כדי להראות לעולם: אלה אחרוני היהודים.

⁵⁵ אלתרמן, עמ' 32-33.

קשים הרבה יותר. עניין 'האחריות להיסטוריה היהודית' לא היה מעורר, אולי, את המלחמה הנפשית בתוקף רם כל כך והיא הייתה נגמרת בתיקו מפורש יותר"⁵⁶.

כאמור, את המסר האנטי פשיסטי אלתרמן לא ביטא בפומבי. מדוע? יתכן שכמי שנאבק נגד הגישה השיפוטית כלפי ניצולי השואה, הוא לא רצה בעצמו להיות שיפוטי כלפי חברי תנועות השמאל על נאמנותם האידיאולוגית בתקופת השואה. יתכן שלא היה בטוח בעצמו, בגישה שלו. בניגוד לטיעונים האחרים שהיו מעוגנים מאוד בעובדות, הטיעון הזה היה פחות מבוסס והייתה בו ספקולציה על פיה אלמלא המסר האנטי פשיסטי אולי היו נוהגים אחרת. והרי לא רק תנועות השמאל מרדו, אלא גם בית"ר הימנית ו"גורדוניה" הפועלית המתונה, אף שלא ראו עצמן חלק מן המחנה הסוציאליסטי. יתכן גם שלא ידע איך הטיעון הזה יתקבל בציבור, והעדיף לא להשמיע אותו, בין השאר כדי שלא להכניס פוליטיקה לוויכוח הזה. אלתרמן הקפיד מאוד בכבוד המחותר והתנגדות להעמדת דרכה כלעומתית בהכרח לעמדת היודנראט, ולא היה זה נכון מבחינתו לצאת בביקורת כזו על המחותר. דומני, שאלתרמן עצמו הבין שמדובר בטיעון חלש, שלא יחזק את עמדתו בפולמוס, ולכן העדיף לגנוז אותו.

6. לא היה למרד ערך מעשי. לא היה למרד סיכוי למנוע את ההשמדה ולא הייתה אפשרות למחתרת לנצח את הנאצים. האפשרות היחידה לשנות משהו, לעכב ולהשהות באופן משמעותי את מכונה ההשמדה, הייתה אולי בהתגוננות המונית מאורגנת מראש, עוד לפני השואה. במציאות של השואה, בתוך האשליה כתוצאה מן המרמה הנאצית, המרד לא היה בעל ערך מעשי כלשהו. ערכו הגדול של המרד הוא סמלי. תכלית המרד היא מוות בכבוד. תכלית כזו רלוונטית אך ורק בקרב האחרון, כשכלו כל הקיצין. ואכן, המרד לא פרץ קודם לכן. עד הקרב האחרון, המחותר לא מרדה. בקרב האחרון – היודנראט לא התנגד. ולכן, תיאוריית שתי הדרכים היא פיקציה.

"קוויה האמיתיים של התמונה הולכים ומתבהרים מן הקטעים שלעיל: פעילותם של ראשי הקהילות החזיקה את הגטו עד לסוף, ואילו המחותרת עמלה לשוות לסוף הזה מראה קרב – כמה וכמה אקציות עברו ללא התנגדות ולא דווקא מפני שהיודנראט הפריע לכך. המחותרת עצמה התכוננה בכוונה תחילה רק ליום האחרון, וכל מה שדרשה היה לאפשר לה את

⁵⁶ שם, ע' 34.

ההכנות. אשר לביאליסטוק, אין לומר שבקשה זו לא מצאה אוזן קשבת. בהכרת הצורך בהתנגדות האחרונה היו שותפים בכל. התביעה לנשק הקיפה גם את ההמון ככל שגברה הרגשת הכיליון. הנשק הלך ורב בגטו, ולעשייתו ותיקונו שותפו גם סדנאות היודנראט – יש להניח שלא בלי ידיעתם של ראשי הקהילה”⁵⁷.

7. הערצת המחתרת, אך לא על חשבון כבוד היודנראט. תמיכתו של אלתרמן ביודנראט, לא הייתה תמיכה בדרך שלהם לעומת דרכה של המחתרת, אלא תמיכה בלגיטימציה של דרכם, לצד הדרך הלגיטימית של המחתרת. הוא לא יצא נגד המורדים, אלא נגד הדה-לגיטימציה ליודנראט. הוא לא יצא נגד דרך המרד, אלא נגד תיאוריית שתי הדרכים המנוגדות.

יחסו אל המחתרת, בפני עצמה, היה יחס של הערכה והערצה רבה, הן לכל פועלה המחתרתי לאורך שנות השואה, הן למרד עצמו והן לתפיסת האחריות הקולקטיבית שלה. הביקורת שלו על המחתרת התמקדה אך ורק ביחסה השלילי ליודנראט.

הערצה זו באה לידי ביטוי פעמים רבות, הן בפנקסו והן בטור השביעי. כך, למשל, כתב בפנקס: “אנו עומדים על השאלה ואנו עומדים על המחלוקת שבין המחתרת ובין ראשי הקהילות, אך מבעד לכל, מעבר לכל, מעל לכל, זוהרת גבורתם הטהורה של לוחמי המחתרת הללו – של הצעירים היהודים אשר כתבו את הדפים שאין נעלים מהם בתולדות אומץ לבו ומסירות נפשו של אדם עלי אדמות. רגש מר מחלחל בך כשאתה מוצא עצמך קורא בפרקים נשגבים אלה של גבורה ומסירות נפש שאין גדולים מהם, ודעתך נתונה מבלי משים לשכן העומד, כביכול, מן הצד והוא כמו טפל לעיקר, אך חובתו היא לעמוד כך, כי גבורה נעלה זו נעשית לעינינו כאן, ללא צורך וללא צידוק. כמו עילה לזריקת האבנים בראשיהם של אחרים, שאף הם היו ביניהם אנשים שאין להוקיעם לדיראון. לאחר שנאיר את העלילה הזאת נוכל לשוב ולקרוא את הפרנסים הללו גאולים ומשוחררים ממה שנקשר בהם”⁵⁸.

במקום אחר בפנקסו ביטא את הערצתו לקבוצת הצעירות “האריות” – לוחמות המחתרת בעלות המראה הארי שסיכנו עצמן במשימות מחוץ לגטו: “קבוצה זו של צעירות יהודיות

⁵⁷ שם, ע' 59.

⁵⁸ שם, ע' 55.

'אריות' בביאליסטוק – אין חבורה מופלאה יותר בתולדות העם היהודי ובתולדות תנועות המחותרות בעולם. חיים של סכנה מתמדת, של מתח ליום עבר, של כוחות נפש העומדים בדריכות בלתי פוסקת, ובתוך זה החן, החכמה, חום הלב, שאף הם נהפכים לכלים לפעולה, ועם זאת כה זוהרים ערכם העצמי הנצחי. חייקה גרוסמן – מכונת המחותרת הדייקנית, תמצית מופלאה של אומץ ופקחות והמיית לב נמסה. ח"ס, חברתה האימפולסיבית יותר, ומרוסנת גם היא בחוקותיה החמורים של המחותרת. כפורקן וכהתפרצות משחררת בא משבר-העצבים על ח"ס, בשובה מן הגטו שביקרה בו לאחר החיסול. התפרקות זו, התקפת-עצבים לא-מרוסנת זו, מעידות כמה חמורים היו הסייגים וההרגלים שכפו על עצמן צעירות אלו, בהעמדת-הפנים הבלתי-פוסקת, ובאמתלאות המשונות, בחיים הכפולים שתקום ביניהם.

באיזה כוח ברזל שמה ח"ג סייג לכל ביטוי של טרגדיה אישית. פני אמה נראים בספר מתוך הטרנספורט ונעלמים מיד מעיני הקורא. אח"כ, כעבור פרק זמן ממושך, מביאה ח"ס מן הגטו את שמלת אמה של ח"ג, וגם כאן אין הדבר נזכר אלא בשורה חטופה. ח"ג מספרת, בכוח מופלא, על משבר-עצביה של ח"ס ומ' ואנו רואים אותה ואת חברותיה משתדלות לסלק את בעלת הבית מן החדר באמתלה, שאין זו אלא טרגדיה של אהבים.

בין הספרים הגדולים על מלחמת מעטים, בין ספרי הסאגות, האמונה, האומץ וחום הלב, תעמוד אפופיאה זו של ח"ג. צריך רק לנתק את נימי המושגים המסולפים שמתמשכים בתוכה באשמתנו-אנו, באשמתה של אווירה שאפפה אותנו, לגבי פרקים אחרים ופרשות אחרות של התקופה. מסכת זוהרת זו, שחלק ממנה נפרש ב'אנשי המחותרת', אסור לה שתהיה לנו, בלי משים, כמין מחסה שמאחוריו נוכל לטפח מושגים מסולפים לגבי גורמים אחרים של אותה פרשה, גורמים התובעים משפט צדק, גורמים שאין בכוחם למחות על העוול הנעשה להם. מלחמתה הגדולה והנעלה של המחותרת, טוהר לב אישיה, עומדים עמידה שאין נעלה ממנה אל מול שאלות מוסר קשות ואפלות, מידת ההערכה העצמית והשיכחה העצמית שבהם, כל אלה תובעים משפט נהיר ואמיתי גם לגבי השאר"⁵⁹. אל מול הערצתו לחייקה גרוסמן, הוא מבקר אותה על גילויים של איבה ליודנראט, אך בעיניו לא היא אשמה בכך, אלא האווירה הציבורית בישראל.

⁵⁹ שם, עמ' 64-62.

8. עיקר התקופה – הטבח, לא המרד. אלתרמן יוצא נגד המגמה בשנותיה הראשונות של המדינה, לשים את עיקר הפוקוס בנוגע לשואה, לא על השמדת היהודים אלא על המרד. עם כל ההערכה וההערצה למרד, הוא שולי ביחס למהות הנוראה של התקופה, ומן הראוי שיום הזיכרון לשואה, הנחלת מורשת השואה, ההתייחסות הציבורית לשואה, תתמקד בעיקר – בטבח.

”יש כאן נטיה ונהייה להפוך את התקופה, שעיקרה הטבח, לתקופה שעיקרה המרד, את התקופה שעיקרה מוות פאסיבי של המונים, לתקופה שעיקרה התקוממות. עיקרה של הפרשה, עיקרה המהותי והכמותי, עיקרה למעשה ועיקרה למשמעות וללקח, הוא המוות הפאסיבי של ההמונים, שהמחותר לא מנעה אותו ולא יכלה למנעו ובמשך זמן ארוך גם לא ניסתה למנעו. כוונת ערעור על המושגים המסולפים המשתרשים בתוכנו לגבי אותה תקופה, אותה כוונה של קשירת כתר מלחמה למוות זה, מתוך השאיפה לראות את ‘כולם גיבורים’ וכו’. להיפך! כוונת הערעור היא לראות את הפרשה כמו שהיא ורק להבין לגורמים ולחוקי הברזל שעיצבוה ולא לשכוח – וגם לא לשכוח אגב בחירת סמלים נוחים – כי גם בה היו פרקי גבורה גדולים, אף שאינם פרקי קרב. דווקא אלה הבוחרים את סמל הקרב ומייפים אותו על ראש התקופה כולה, דוחים בכך אל הירכתיים את אמיתה המרה והאפלה, אמת הטבח ללא קרב וללא התנגדות”⁶⁰.

ד. סיכום

בעבודה זו העמדתי זו מול זה שתי גישות שונות לסוגיית היודנראט – גישת הקונסנזוס של דור הצברים בשנותיה הראשונות של המדינה, שהעלתה על נס את המרד ובזה ליודנראט, בו ראתה ביטוי לשתדלנות גלותית ובמעשיו – סף בגידה. מולה העמדתי את גישתו המנומקת של אלתרמן, על פיה דרך המרד ודרך היודנראט אינן מנוגדות זו לזו, אלא משלימות זו את זו ושתייהן דרכי גבורה.

עמדתו של אלתרמן הייתה חריגה ואמיצה מאוד. היא הייתה עמדה מפתיעה מאוד, בכך שבאה מצד מי שבכתבתו היה לסמל של ציונות אקטיביסטית, של יהדות הלוקחת את גורלה

⁶⁰ שם, עמ' 69-68.

בידה, קוראת תגר על המציאות ומעצבת אותה. איך זה, שדווקא הוא הגיע למסקנות מפתיעות כל כך? שאלה זו עוררה תמיהה בקרב הצעירים שגדלו על שיריו, לא רק בא"י, אלא גם בתנועות הנוער בגולה.

דומני שניתן להבין זאת, באמצעות סיפור פגישתו הראשונה של אלתרמן עם אבא קובנר, המורד והפרטיזן מגטו וילנה.

הביטוי הרווח שגינה את היהודים שלא נלחמו, היה "הלכו כצאן לטבח". ביטוי זה נשמע לראשונה בכרוז שהוציאה המחתרת בגטו וילנה ב-1.1.42, שבו אמרה בפירוש שמטרת הנאצים היא השמדת היהודים וקראה למרד – "לא נלך כצאן לטבח". את הכרוז הזה כתב אבא קובנר⁶¹.

לימים, קובנר יצא חוצץ נגד האבחנה הציבורית בין המורדים לבין כלל הציבור. חרה לו מאוד השימוש במטבע הלשון "כצאן לטבח", שבו הוא השתמש לראשונה, כדי לגנות את היהודים שלא אחזו בנשק ומרדו. בעדותו במשפט אייכמן הבהיר קובנר שכלל לא התכוון בדבריו לגנות את היהודים: "פה מרחפת בחלל השאלה: כיצד זה לא התקוממו? ... אני כיהודי לוחם, מתקומם בכל מאודי לשאלה הזו, אם יש בה מנימת הקטרוג"⁶². מוסיפה הביוגרפית שלו דינה פורת: "ואכן, הכרוז אומר 'לאמיר ניט גיין' – אל נלך, אנחנו, יהודי ליטא, שהוטל עלינו להיות ראשונים בתור, כתוב בגוף ראשון רבים. הוא לא הפריד בין נוער לקהילה ולא אמר לקהילה 'אתם'. הוא ראה בביטוי 'כצאן לטבח' התרסה כלפי שמים, כלפי ריבונו של עולם, שבשלו החל לפני דורות קידוש השם והוא רואה את עמו הנבחר הולך כצאן טבחה – ולא כלפי העם עצמו. כך אמר ביד ושם. ויטקה, אשתו, ששמעה שם את דבריו, הבהירה אח"כ שבאמצעות הביטוי 'כצאן לטבח' הוא תיאר מצב קיומי, ונזכר תוך כדי כך באותו ה-1 בספטמבר, בו התברר למחתרת שחבריה הולכים אל השער ככל היהודים.

קובנר מימיו לא גינה ולא האשים את מי שלא לחם. שוב ושוב חזר וקרא לעם 'החפים מפשע ונקיים מבושה' (בהקדמה למגילת העדות), והדגיש את אשמת העולם שמנגד עמד על הדם

⁶¹ פורת, ע' 91.

⁶² שם, ע' 373.

(על הקיר ליד עמוד הזיכרון בבית התפוצות) ואת הליכתם של מאות אלפים ומיליונים מבני אומות אחרות למוות ללא התנגדות, ומצבם הלא היה שונה לגמרי, ובכל זאת כך הלכו. יהיה חשבון זה ברור לגמרי, אמר: 'זכר פסיביות של מיליוני טבוחינו אל יהיה לנו לחרפה' (בכנס הפלמ"ח במודיעין ב-1945). דיונו במושג הגבורה, משלים את היפוכו של מושג הצאן לטבח: אם שהבריחה לחם לבנה, מי יודע אם אינה גיבורה יותר ממי שירה ברובה, ומי יכול לשקול מהם פחות ויותר במצב זה, אמר ביד ושם ב-1982, בשעת דיון על המחנתת היהודית. זוהי שוב האם בגבורתה, בתפקידה להאכיל ולהעניק חיים, כשדווקא מי שעזב אותה ויצא ליער נחשב בעיני הבריות לגיבור, אך הוא נושא את אשמתו פנימה. גם השקפתו על היחד היהודי, שהוא בעיניו עיקר העיקרים ועליו בנוי כל היתר, משתלבת במושג הגבורה שלו⁶³.

כאשר ביטא אלתרמן לראשונה את גישתנו בנושא שתי הדרכים בשיר "יום הזיכרון למורדים", הוא הותקף קשות על המסר שלו. גם קובנר ביקר את השיר, אולם דווקא מכיוון הפוך. הוא חש, שהאופן בו הציג אלתרמן את הדברים, יוצר חיץ בין המורדים להמוני העם. "ויטקה ואבא הגיעו אל ביתו, לומר לו שאין להבדיל בין המחנתרת לקהילה, כפי שהוא עשה, לדעתם, בשירו, כי כל כוונתם של המורדים וכל המעשים שעשו או שנמנעו מלעשותם היו למענה, ומתוך אחריות לה ולגורלה. גם משום כך קובנר לא יכול היה לקבל את ה'זה הרי כאן' של אלתרמן, שהרי מורדים וקהילה היו ישות אחת של 'שם'. ויטקה ואבא המשיכו ואמרו שאין להעמיד את כל היודנראטים כמתנגדים למורדים וקובנר שב והביע התנגדות לכל דעה פסקנית, שטחית וחוטאת בגנות היודנראטים. הוויכוח הנוקב הסתיים בהסכמה, שלא אלתרמן היה זה שהפריד בין הקהילה למחנתרת, אלא הוא דווקא זה שיצא בשירו נגד הלך הרוחות השורר בארץ, לפיו הפרדה כזו מובנת מאליה, כמעט כמו בין בני אור לבני חושך, והלך-רוח זה התבטא בשורה של נאומים, ספרים וניסיונות הנצחה. כבר ב-1947 ב'יד ושם', הזכיר קובנר לאלתרמן, הוא התנגד לרעיון היכל השואה והיכל הגבורה, ושנה לאחר מכן נרתע מפסלו של נתן רפפורט שנחנך בגטו ורשה, שרוב הדמויות בו הן של מורדים ומיעוטן, הכפוף ארצה, הוא של עמך"⁶⁴.

⁶³ שם, שם.

⁶⁴ שם, 374.

למה הכוונה ב"זה הרי כאן"? אלה דברים שאמר אלטרמן בפגישתו הראשונה עם קובנר, שלדעתי הם ההסבר לעמדתו הייחודית של אלטרמן בנושא היודנראט, השונה כל כך מעמדתו הנורמטיבית המקובלת. הפגישה נערכה בקיץ 1946, שבועות אחדים לאחר עלייתו ארצה של קובנר. מפקד הפלמ"ח יצחק שדה הכיר בין השניים. בעקבות הפגישה הזאת כתב אלטרמן בטור השביעי את שירו "אמא, מותר כבר לבכות", כשהמוטו הוא ציטוט מדברים שסיפר לו קובנר, אודות שאלה של ילדה עם היציאה מן הגטו⁶⁵. בפגישתם, "אלטרמן שאל שאלות מפנקס, רשם מעט והקשיב הרבה, בעיקר לקורותיו של הגטו, ואמר ש'לו אני בגטו – הייתי עם אנשי היודנראט'. וקובנר, נדהם: 'אבל, נתן, קראתי את שמחת עניים – איך אתה יכול!' ⁶⁶ ואלטרמן השיב, במין חריפות: 'זה כאן – הרי זה כאן!' מרד מקומו בארץ, על אדמתו של האדם המורד, ואין לדרוש אותו מן הגולה"⁶⁷.

שיחה זו מאירה רבות על הגישה שביטא אלטרמן בפולמוס באמצע שנות החמישים. ראשית, היא מפתיעה בעיתויה המוקדם – 1946, מיד לאחר השואה, שמונה שנים טרם פרסם בטור השביעי את עמדתו. שנית, בעוד בכתובתו הפומבית ובפנקסו מדגיש אלטרמן את אהדתו לשתי הדרכים בלי לציין עדיפות לאחת מהן, דווקא בשיחה עם קובנר הוא מעיד על עצמו, שאילו היה בגטו, הוא היה עם אנשי היודנראט.

החשיבות הרבה ביותר בשיחה זו, בעיניי, היא שבשיחה זו נמצא המפתח להבנת גישתו של אלטרמן ולהבנת השניות בין גישתו האקטיביסטית לבין תמיכתו ביודנראט.

אלטרמן רואה בציונות השבת העם היהודי למולדתו, לחיים נורמליים, לחיים טבעיים של עם על אדמתו. על אדמתו, חובתו של עם להלחם על חירותו ללא פשרות. העם היהודי בגולה אינו חי חיים לאומיים נורמליים ואין לצפות ממנו לנהוג כעם נורמלי. עם גולה אינו יכול להלחם. כיוון שהיהודים בשואה לא חיו על אדמתם, אי אפשר היה לצפות מהם למרד, אלא לניסיונות הישרדות. עיקר פרשות הגבורה בשואה היו, בעיני אלטרמן, מאמצי ההישרדות וההצלה, אותם ייצגו בעיניו היודנראטים וקסטנר.

⁶⁵ הטור השביעי, א', ע' 23.

⁶⁶ כאמור, קובנר תיאר את תחושת ההתעלות בהחלטה למרוד בציטוט שירו של אלטרמן מתוך "שמחת עניים"

"תעלה רינתנו – אבדנו! ... האחים! אולי פעם לאלף שנה יש למותנו שחר!" ראו הערה 27.

⁶⁷ פורת, עמ' 232-233.

ב"על שתי דרכים" כתב:

"... גם עמים אחרים שכבלם האויב על אדמת מכורה,

לא הגיבו אחרת בפגוע בהם רק קצה, רק אפס קצה

של אותה מכונת משטמה ותרמית, של אותה מכונת עריצות ומורא

שטרפה את העם היהודי בנכר, בין שנאת התושב וחמת הרוצח"⁶⁸.

מול המקטרגים על הפאסיביות של היהודים בשואה, משווה אותם אלתרמן לעמים שנכבשו בידי היטלר, ואף שהפגיעה בהם הייתה כאין וכאפס לעומת הפגיעה ביהודים, גם הם לא התקוממו, אף שישבו "על אדמת מכורה". מעם היושב במכורתו הציפיה של אלתרמן שונה. עם כזה צריך למרוד.

בספרו "עיר היונה" האפופיאה הגדולה של מלחמת השחרור, מופיע שירו "אמרה חרב הנצורים". כאן המסר שלו חד משמעי – הנצורים חייבים להלחם עד נשמת אפם האחרונה. באיזה נצורים מדובר? שיר זה לא נכתב על מלחמת השחרור, אלא הופיע לראשונה ב"לוח הארץ" תש"ד, בשנת 1943. השיר פורסם כשנה לאחר קרב אל עלמיין, שבו נבלם צבאו של רומל בטרם הגיע לא"י, והוא מבטא את גישתו של אלתרמן אודות מציאות של מצור גרמני על א"י. בארץ ישראל, גם ללא מדינה עצמאית משלו, אין מקום לשתדלנות ולדרך היודנראט, אלא רק לדרכה של החרב. בשיר, מדבר החרב עם הלוחם:

כאשר לקחתני ביד

את שחוקי העיוור שחקתי.

ואבריק רוטטה כברד

וכדמעת השמחה הברקתי.

כי נותרתי איתך לבדד

ובלי שוב מנדני הורקתי.

מתוך לילה ניבט הכוכב

---

⁶⁸ הטור השביעי, ב', ע' 426.

שגדל ולוטש מערב.
כוכבו הבהיר של קרב,
כוכבה הקופא של חרב.
לאורו שעתנו תקרב
ומרה השעה ומוארת.

ואני שוקטה ויחידה
ואני האמון ורוגע.
ובידך לא ארעד רעדה
עת אל קיר אחרון ניסוגה.
וקרובה השעה היעודה
וכוכב מעטרני נוגה.

ולשילום ומתן לא אצמא,
כי כמוך מהם רחקתי.
ורק זאת: לו הייתי עלמה,
כי עתה צווארך חיבקתי.
ורק זאת: לו הייתי אמה
כי עתה רגלך נשקתי.

עוד הלילה הזה, אדוני,
בקומך מול שנואים עשרת,
בהיותנו, אתה ואני,
הדופים אל פינה סוגרת,
יהיה פי הארוך אדמוני,
כי תשקני ייאוש ומרד.

יהיה פי הארוך אדמוני
וסחרחרת אעוף לפניך

וברקיי הקצרים, אדוני,
יהיו אור אחרון על פניך,
עד אם דם יכסה עיני
ודמך יכסה עיניך.

אז החושך עלינו יצנח
ולעד לא נקום עוד ממנו.
וכוכב הדקורים יבער צח
ועד יום לא יד איש תכבנו.
וגופך לשמאלי יהיה נח
ועד יום לא אני אבכנו.

הן לשווא כיסה דם את עיני
הן מראש ביד מוות הושגנו,
הן כמוך ראיתי אני
כי אל קרב אין תקווה חרגנו,
אך רעיך ידעו, אדוני,
כי כאיש וחרבו נהגנו⁶⁹.

כאן, בא"י, אין מקום ל"שילום ומתן". יש לרחוק מהם. כאן, גם בנסיגה אל קיר אחרון, היד
האוחזת בחרב לא תרעד. כאן, גם ב"קרב אין תקווה" יש לנהוג כאיש וחרבו, כלומר להלחם,
בכל מחיר.

הספר "עיר היונה" לא התקבל בחיוב בקרב הביקורת ועולם הספרות. מפורסם סיפור משתה
השקת הספר, שבו חלק מן המשתתפים, ובראשם שלונסקי, ביקרו את הספר בחריפות.

---

⁶⁹ נתן אלתרמן, עיר היונה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב ישראל 1978 (הדפסה שישית). להלן – עיר היונה.
עמ' 181-183.

לעומתם, אבא קובנר הפליג בשבחי הספר: "אשריי שזכיתי לחיות בדור שבו נכתב הספר הזה"⁷⁰.

קובנר, שכמורד ופרטיזן בגטו התייחס באמפתיה רבה לכלל הקהילה היהודית ושיצא נגד הביקורת עליה, לא היה מוכן להשלים עם כניעה או נסיגה ללא קרב, כאשר מדובר בעם הנלחם על ארצו. כקצין החינוך של חטיבת גבעתי הוציא את הדפים הקרביים, בהם קרא ללוחמים ולאזרחים להלחם עד מוות, ללא כל פשרות, תוך שהוא מרבה בציטוטים מן התנ"ך, מביאליק ומאלתרמן. את נגבה כינה "נגבגראד" – רמז למלחמת הגבורה וההקרבה נגד הפולש הגרמני בסטלינגראד⁷¹ באחד הדפים גינה בחריפות את חברי קיבוץ ניצנים, שלאחר ימים ארוכים של מצור וקרב קשה, נכנעו והלכו בשבי. "כישלון", הכתיר קובנר את הדף, וכתב שאין לפנות אף נקודה ויישוב עבריים ושיש להחזיק בהם "עד האיש האחרון" – את שלוש המילים הללו הדגיש בכרוז⁷².

השיר המופיע ב"עיר היונה" מיד אחרי "אמרה חרב הנצורים" הוא "הנה תמו יום קרב וערבו", שאף הוא נכתב בתקופת השואה. שיר זה, העוסק בנפילת שאול על הגלבוע אך המסר שלו אקטואלי, מבטא בצורה מובהקת יותר את הקשר בין ישיבת עם על אדמתו, לבין אקטיביזם לוחם חסר פשרות.

הנה תמו יום קרב וערבו
המלא זעקת מנוסה,
עת המלך נפל על חרבו
וגלבוע לבש תבוסה.
ובארץ, עד שחר קם,
לא נדמו פרסות הרץ,
ונחירי רמכו כדם
מבשרים כי הקרב נחרץ.

⁷⁰ גורי, כרך ראשון, ע' 90.

⁷¹ פורת, ע' 263.

⁷² שם, ע' 272.

הנה תמו יום קרב וערבו
והמלך נפל על חרבו.

בהבריק על הרים אור יום
בא הרץ אל מפתן אימו
ובנפלו לרגליה דום
את רגליה כיסה דמו.
את רגליה כיסה שני
ויהיה העפר שדה קרב.
ובדברה אליו: קומה, בני –
מני דמע חשכו עיניו.
ויספר לה יום קרב וערבו,
איך המלך נפל על חרבו.

אז אמרה לו לנער: דם
את רגלי אימהות יכס
אבל שבע יקום העם
אם עלי אדמתו יובס

את המלך פקד הדין
אך יורש לו יקום עד עת
כי עלי אדמתו⁷³ השעין
את חרבו שעליה מת
כה דברה וקולה הרעיד.
ויהי כן. וישמע דוד⁷⁴.

---

⁷³ הריווח – במקור.

⁷⁴ עיר היונה, ע' 184-185.

גבורת העם נובעת ישירות מן העובדה שמדובר בעם הנלחם על אדמתו. בגולה הברירה היא השמדה, או כניעה בניסיון לשרוד. הדרך להתמודד עם הגורל הגלותי הוא עליה לא"י. בא"י התמונה אחרת לגמרי. בא"י אין מקום לכניעה, אלא ללוחמה. בארץ ישראל התבוסה אינה סופית. אם עלי אדמתו יובס, ולא בכדי הדגיש אלטרמן את המילה "אדמתו" – שבע יקום העם.

זו התשובה לתמיהה, כיצד המשורר הציוני בה"א הידיעה, נוקט בעמדה שניתן להגדירה כתבוסתנית וכ"גלותית" בוויכוח על היודנראט. אלטרמן הבין את המציאות של השואה כמיצוי הטוטאלי של מלכוד הגלות, שאין ממנו כל מוצא, אלא בשלילת הגלות וחיים עצמאיים של עם ישראל על אדמתו. בניגוד ל"עיר ההריגה" של ביאליק, אלטרמן אינו קורא להגנה עצמית בגולה, כיוון שהיא חסרת תוחלת. הפתרון לבעיית היהודים הוא הציונות.

ובאשר לסוגיית היודנראט – עמדתו של אלטרמן הייתה נועזת וחלוצית. היום, בחלוף למעלה מיובל שנים, זו הגישה המקובלת הן במחקר והן בדעת הקהל.

ה. רשימה ביבליוגרפית

ספרים:

אלטרמן, נתן; "הטור השביעי", ספר שני, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל תל אביב, תשל"ג 1973.

אלטרמן, נתן; עיר היונה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב ישראל 1978 (הדפסה שישית).

אלטרמן, נתן; על שתי דרכים – דפים מן הפנקס, ההדיר ביאר והוסיף אחרית דבר – דן לאור, מוסד אלטרמן – הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשמ"ט 1989.

באומגרטן, אורה (עורכת); נתן אלטרמן – מבחר מאמרים על שירתו, עם עובד בשיתוף קרן תל אביב לספרות ולאמנות, תל אביב, תשל"א 1971.

גורי, חיים; עם השירה והזמן דפים מאוטוביוגרפיה ספרותית, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, ירושלים תשס"ז.

וייץ, יחיעם; האיש שנרצח פעמיים – חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, הוצאת כתר – ספריית זגני, ירושלים, 1995.

פורת, דינה; מעבר לגשמי – פרשת חייו של אבא קובנר, הוצאת עם עובד / יד ושם, תל אביב, 2000.

שגב, תום; המיליון השביעי – הישראלים והשואה, בית הוצאת כתר / הוצאת ספרים דומינו, ירושלים, 1992 (הדפסה רביעית).

שמיר, משה; במו ידיו (פרקי אליק), ספריית הפועלים – הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, רמת גן, תש"ל 1970.

שמיר, משה; נתן אלטרמן – המשורר כמנהיג, הוצאת דביר, ישראל, תשמ"ח / 1988.

שמיר, משה; ענין אישי – עם 35 משוררים, עם עובד, תל-אביב 1987.

עבודות אקדמיות:

הייטנר, אורי; אורי אבנרי, האוניברסיטה העברית – המחלקה למדע המדינה, אוקטובר 1993.

הייטנר, אורי; אורי אבנרי והתנועה הכנענית – קרבה רעיונית ואנטיפתיה הדדית, מכון שכטר, יולי 2009.